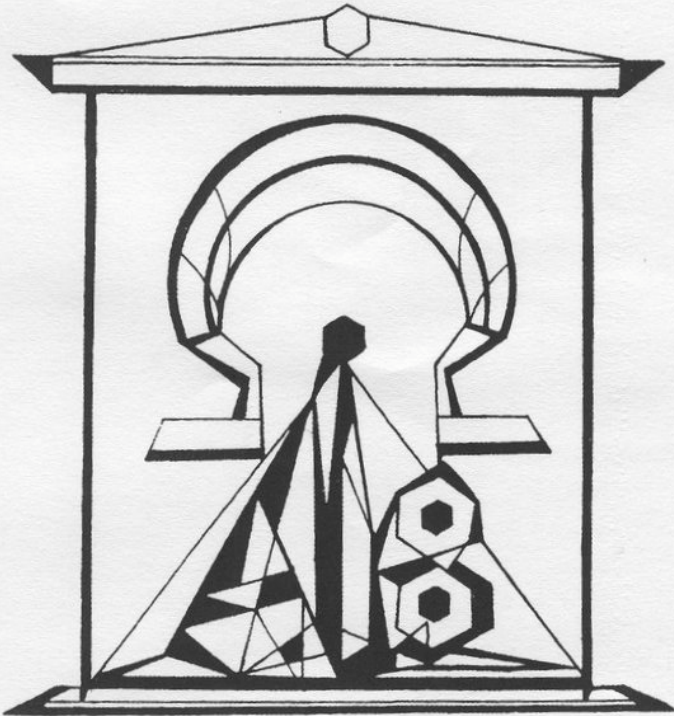

jrg. 8/ nr. 1
februari 2001

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN VAN DE
MENS.
DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR EMOTIONEEL-
MYSTIEKE DIMENSIE.**

participanten in

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':

- Nike van der Wenden-Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
- Cees Boelhouwer (em.-hoogleraar procestechnologie)
 - Arend Boessenkool (geodeet)
- Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
 - Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)
 - Paula Copray (angliciste en theologe)
- Luciën Cosijns (contactman 'Interfaith Organisation' - België)
 - Ben Crul (ingenieur - Whiteheadgroep Rijswijk)
 - Lindy Deurvorst (vertaalster-docent Engels)
- Wim van Eyden (ingenieur - medewerker Comparatieve Filosofie Libbrecht)
 - Aad Fokker (Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB - Woodbrookers)
 - Henk Hogeboom v.B. (voorz. Stichting TdC)
- Ko Kleisen (oud-rector scholengemeenschap; Whiteheadgroep Rijswijk)
 - Pieter Maris (architect-ontwerper)
 - Hans Richter (communicatietechnoloog)
- Hans Rombach (plantenfysioloog; Woodbrookers)
 - Gerrit Teule (automatiseringsspecialist)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>
<http://www.teilharddechardin.nl/>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo - **voor België: BF 720,-**, (losse nrs. BF 125)
op rek. nr. 414-3342831-53 ten name van Stichting Teilhard de Chardin, bij de KBC Bank,
Gemeenteplein, 2640 MORTSEL, België.

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van de kunstschilder Irena de Wit-Gersie uit Amsterdam.
ISSN: 1570-0089

Inhoud:

Van de redactie		p. 03
Michael Carenti	Herschreven Genesis	p. 04-06
Hans Richter	Lao-Tse: Tao Te King	p. 07-11
Paul Revis	Een cri de cœur	p. 12-15
Gerrit Teule	Wat verbeelden we ons wel!	p. 16-24
Benedict Broere	AOS-Concreet V-A: De evolutie van de menselijke psyche	p. 25-34
Peter van Rooden	Godsdienst in de negentiende eeuw	p. 35-40
Sjoerd Bonting	Kuitert over God	p. 41-48
Aad Fokker	Onze betrokkenheid bij het transformatie-proces in het wereldgebeuren	p. 49-52
Henk Hogeboom v.B.	recensie: Sjoerd Bonting 'Tussen geloof en ongelof - Christus, ontkerkelijking en chaostheologie	p. 53-54
Henk Hogeboom v.B.	recensie: Hans Vincent 'Ons wereldbeeld en het integrale denken - Op zoek naar de eenheid van religie, filosofie en wetenschap'	p. 55
Hans Vincent	Blauwdrukken	p. 56-57
Henk Hogeboom v.B. Hans Vincent	Vragen van Sj. Bonting over reïncarnatie reactie op vragen over reïncarnatie	p. 57-59
Henk Hogeboom v.B.	recensie: Robert Wright 'Nonzero'	p. 60
Henk Hogeboom v.B.	recensie: Bart Gijsbertsen en Jan Willem Kirpestein 'De terugkeer van de mens - essays over waarden en normen'	p. 61
J.G. van Gils	recensie: GSM-Straling - Nieuwe feiten en inzichten	p. 62
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Onze stichting maakt zich sterk voor transformatie (p. 49-52), voor een totaal andere mentaliteit in onze samenleving, Een andere houding van mensen tegenover elkaar en het milieu. Het individualisme viert hoogtij. We gaan onze eigen gang en hebben vaak al kritiek op zaken en personen zonder dat we ons echt in hen hebben verdiept. Daarvoor hebben we het immers ook te druk. Alsof al die kritiek geen tijd en energie kost. Neem de zaak Wallage over criminaliteit onder asielzoekers of de kwestie Jacques de Milliano. Ook op Teilhard is veel kritiek gekomen, zonder dat men zich echt in zijn werk verdiepte. Daarin komt langzaam verandering (p. 60). 'Wat verbeelden wij ons wel!' met al onze zeker geuite meningen, roept Teule uit (p.16-24). Onze weg is een tastend en zoekend voortgaan van onzekerheid naar onzekerheid. Denk niet in vakjes. Stel je open op! Voor iedereen! Schep kansen! (p. 53)

Onze Stichting en het Genootschap bevorderen een 'convergerend', 'inclusief', 'integraal', 'comparatief', 'evolutionair' denken, zoals in het AOS (p. 25-34). Anna Terruwe met haar leer van de bevestiging is daarin een voorbeeld. Max Wildiers, die zoveel betekend heeft voor de publicatie van de werken van Teilhard de Chardin, bevestigde de grote waarde van de procesfilosofie van Whitehead als onderbouwing van diens visie. Hij begreep, dat exact opgeleide mensen zich in hun zoektocht naar waarheid iets meer dan anderen door de ratio laten leiden. Ook begrijpelijk is, dat een jungiaan als Paul Revis (p.12-15) vanuit zijn achtergrond die richting voor zichzelf niet aantrekkelijk vindt. Er zijn meer wegen, die naar hetzelfde doel leiden. De comparatieve filosofie van Ulrich Libbrecht benadrukt dit: het rationele, het emotionele (spirituele, mystieke) en het gevoel voor de natuurlijke omgeving zouden elkaar moeten aanvullen. Dat Sjoerd Bonting met zijn chaostheologie kritiek heeft op de benadering van het fenomeen 'kwaad' bij Teilhard (p.53-54), wil niet zeggen dat hij hem niet in vele opzichten bevestigt. En hoe kritisch zijn benadering van Kuitert (p. 41 ev.) ook is, ze berust op een grondige verdieping in zijn werk en begrip voor diens persoonlijke achtergrond.

De redactie hoeft het met de inhoud van alle artikelen niet eens te zijn. Zij ziet er echter wel een richting in, die zij wil ondersteunen. Vandaar onze aandacht voor mensen als Feitse Boerwinkel (inclusief denken), voor de Erasmus Liga en het boek van haar secretaris Hans Vincent (integraal denken, p. 54), voor de Stichting Encounter en het boek van haar oprichters (p. 58) en voor andere culturen (Hans Richter p. 08-11). Vandaar ook de plaatsing van poëtische ontboezemingen, zoals die van Michael Carenti (p. 04-07), met wie wij om hem moverende redenen nooit anders dan per e-mail contact hadden, maar wiens emotionaliteit een tegenwicht mag bieden tegen de hier en daar als irritant ervaren rationele artikelen over God.

Herschreven Genesis - Introductie:

Al sinds de publicatie van *Het verschijnsel mens* van Pierre Teilhard de Chardin in de jaren vijftig heb ik verwacht en gehoopt, dat een van de grote geesten van de tweede helft van de 20e eeuw het scheppingsverhaal zou herschrijven aan de hand van de bevindingen van de wetenschap. Ik wachtte en hoopte tevergeefs. Toch is het hoogst noodzakelijk de twijfelende mens aan het begin van de 21e eeuw na Chr. een handvat en houvast te bieden voor bezinning op de zingeving van het menselijk leven; immers, met het wegvallen van de traditionele kerkelijke bindingen in de afgelopen 50 jaar zijn velen niet meer in staat doel en richting te geven aan hun bestaan, hetgeen meer en meer leidt tot egoïstisch individualisme, verval van normen en waarden, de ikerichtheid in de samenleving, consumentisme en absurd profijt- en winstnastrevingsgedrag, waardoor de menselijke samenleving wordt ontmenselijkt en grote groepen in verdrinking raken. In de loop van de jaren heb ik getracht voor mijzelf neer te schrijven hoe een herschreven scheppingsverhaal zingend zou kunnen zijn. Nu, aan het einde van de 20e eeuw en het 2e millennium, zelf oud geworden in het besef dat ook voor mij het einde nadert, probeer ik mijn herschrijving een weg te doen vinden naar allen die hieruit wellicht enige hulp in hun zoektocht naar redenen van bestaan kunnen vinden.

Michael Carenti

HERSCHREVEN GENESIS

1. IN HET BEGIN ALLE VOORGAANDE SCHEPPINGEN VOLTOOIDAL HET BESTAANDE TERUG IN ZIJN HANDALS EEN ZWARE ZWARTE BAL DE MATERIE
5. BESLOOT HIJ GOD, DE ALMACHTIGE, ALLAH, DE BARMHARTIGE, JAHWEH, DE

- RECHTVAARDIGE, BRAHMA, DE VERHEVENE,
10. MANITOE, DE MAKER, OF HOE HIJ OOK WORDT BENOEMD DOOR DE VOLKEN VAN DE AARDE TOT EEN NIEUWE SCHEPPING EN HIJ LIET ZIJN GEEST UITGAAN
 15. EN DE ZWARTE BAL MATERIE SPATTE UITEEN ENORME KNAL HEET ALLES IN EEN VLAMMEND LICHT
 20. WIJDER EN WIJDER UITWAAIEREND DRAAIEND, WENDEND, KEREND, OM EN IN HEM HEENHET ALLESOMVATTEND CENTRUMHIJ DE SCHEPPER
 25. EN ZIE, LEEGTE VULDE ZICHZONNEN, STERREN, GALAXIES, UNIVERSA, LICHT IN DUISTERNISVERDRIJVEND DONKERTE VAN LEEGTE
 30. MATERIE ZICH VORMEND AANTREKKEND EN AFSTOTEND TOT STELSELS EN SYSTEMEN ORDENING IN CHAOS PRACHTIG WAS HET
 35. ANDERS EN NIEUW NIEUWE TIJD AEONEN OM TE VORMEN ONTWIKKELING
 40. EN ZIE EEN STERRENSTELSEL SCHITTEREND ALS UITVLOEIENDE MELK EEN STER DAARIN, EEN KLEINE ZON, PLANETEN DAAROMHEEN, ZIJN ZIEL, DE KERN VAN ZIJN WEZEN LEGDE HEM ZIJN HANDEN OP MET WARMTE
 50. MET KRACHT MET LIEFDE EN ZIEEEN VONK SPRONG OVERVAN HEM
 55. GOD, DE ALMACHTIGE, ALLAH, DE BARMHARTIGE, JAHWEH, DE RECHTVAARDIGE, BRAHMA, DE VERHEVENE, MANITOE, DE MAKER,
 60. OF HOE HIJ OOK WORDT BENOEMD DOOR DE VOLKEN VAN DE AARDE EN ZIE HIER DE MENS NOG ONVOLTOOID, PRIMITIEF,
 65. DE WERELD VAN HET DIER NOG NIET ONTGROEID

- MAAR WEL ONTVLAMD
 BEGINNENDE INTELLIGENTIE
 KENNIS VAN GOED EN KWAAD
70. VAN WEL EN VAN NIET
 KEN U ZELF
 EN HIJ
 DE RECHTVAARDIGE,
 SPRAK TOT DE MENS
75. IN ZIJN HART, IN ZIJN VERSTAND,
 EN GAF HEM ZIJN OPDRACHT:
 GA UIT OVER MIJN AARDE,
 GA UIT IN MIJN SCHEPPING,
 BEHEER MIJN AARDE,
80. BEHEER MIJN SCHEPPING,
 WEES MIJN MEDEWERKER
 OP WEG NAAR VOLTOOIING
 VAN MIJN AARDE EN MIJN
 SCHEPPING
 WANT DIT IS OOK
 UW AARDE, UW SCHEPPING
85. BEWAAR HAAR
 VERNIETIG NIET
 ONTWIKKEL EN VOLTOOI
 BEWERK EN VERNIEUW
 EN HIJ, DE ONEINDIGE, ZEI:
90. BUITEN MIJ HEEFT ALLES WAT
 BESTAAT
 BEGIN EN EIND, START EN
 VOLEINDING,
 LEVEN EN DOOD
 U ZULT LEVEN EN STERVEN
 DE AARDE ZAL LEVEN EN
 STERVEN
95. MIJN SCHEPPING ZAL LEVEN EN
 STERVEN
 HET IS AAN U, MENS,
 AAN HET EINDE VAN UW LEVEN
 UW ZIEL TERUG TE GEVEN AAN MIJ
 OM EEN TE WORDEN IN MIJ
100. EN IN MIJ HET WERK VAN UW
 HANDEN
 TE LEGGEN ALS BOUWSTEEN VAN
 MIJN EN UW SCHEPPING
 HET IS AAN U, MENS,
 SAMEN MET ALLE ANDERE WEZENS
105. DIE IK HEB OPGEROEPEN IN HET
 UNIVERSUM
 MIJN SCHEPPING TE DOEN
 TERUGKEREN IN MIJ
 AAN HET EINDE VAN DE TIJDEN
 IN HARMONIE, ZONDER CHAOS
110. HET IS AAN U, MENS,
 SAMEN MET ALLE ANDERE
 INTELLIGENTE WEZENS
- IN DEZE SCHEPPING, DIT HEELAL, DIT
 UNIVERSUM,
 BIJ DE VOLEINDING TE KUNNEN
 ZEGGEN EN ZINGEN:
 "HET WAS PRACHTIG!"
115. ZO SPRAK
 GOD, DE ALMACHTIGE,
 ALLAH, DE BARMHARTIGE,
 JAHWEH, DE RECHTVAARDIGE,
 BRAHMA, DE VERHEVENE,
120. MANITOE, DE MAKER,
 OF HOE HIJ OOK WORDT BENOEMD
 DOOR DE VOLKEN VAN DE AARDE
 TOT DE MENS
 EN ZIE DE MENS
125. AURALOPITHECUS
 HOMO ERECTUS
 NEANDERTHALER
 HOMO SAPIENS
 HOMO FABER
130. ZIE DE MENS
 MAKER VAN WERKTUIGEN
 KUNSTENAAR VAN DE GROTTEN
 MAMMOETJAGER
 TEMMER VAN DIEREN, HERDER,
135. VERBOUWER VAN GRANEN, BOER
 BOUWER VAN STEDEN, KOOPMAN,
 DE MENS
 CULTUREN EN RIJKEN
 EGYPTE, MESOPOTAMIË,
 INDIË, CHINA, MEXICO
140. GRIEKEN, ROMEINEN, JODEN,
 ARABIËREN,
 MONGOLEN, CHINEZEN,
 JAPANERS, INDIËRS
 MAYA'S, INCA'S EN ZOVELEN MEER
 MAAR ACH, ZIE DE MENS
 AFWIJKEND VAN HET PAD
145. VAN DE WEG NAAR VOLEINDING
 VERNIETIGEND NATUUR
 VERWOESTEND CULTUUR
 MOORD, GEWELD, OORLOG,
 DODEND EN DODELIJK
150. EN HIJ, DE VERHEVENE,
 ZIET ZIJN SCHEPSEL, DE MENS,
 TEGENWERKEND IN DE WEG VAN ZIJN
 SCHEPPING
 AFVALLEND VAN ZIJN EEUWIGE
 OPDRACHT
 GESCHONKEN GAVEN EN
 BEGAAFDHEID MISBRUIKEND
155. EN HIJ, DE BARMHARTIGE
 ZOCHT ONDER DE MENSEN
 HEN DIE TROUW WAREN GEBLEVEN
 AAN ZIJN WOORD

UIT WEINIGEN KOOS HIJ HEN
 160. LEGDE OP HUN HOOFD ZIJN HAND
 RAAKTE HUN HART MET ZIJN
 GEEST
 OPDAT ZIJ ZIJN WEG ZOUDEN
 VERKONDIGEN
 EN HIJ, DE VERHEVENE
 MAAKTE HEN TOT ZIENERS
 265. TOT PROFETEN MAAKTE HIJ HEN
 BOODSCHAPPER, MESSIAS
 MOZES, DIE ZIJN WET
 VERWOORDDE
 BOEDDHA, DIE HET LICHTPAD
 WEES
 ZOROASTER, DIE GOED EN KWAAD
 SCHEIDDE
 270. KON FU TSE, DIE WIJSHEID ZOCHT
 JEZUS, DIE LIEFDE BEVAL,
 MOHAMMED, DIE ONDERWERPING
 LEERDE
 EN ZO VELE ANDEREN IN DE LOOP
 DER TIJDEN
 MAAR DE MENS
 280. BLIJFT WEGLOPEN VAN ZIJN
 SCHEPPER
 KEER OP KEER KIEZEND HET
 KWAAD
 DE WEG DIE AFBUIGT VAN
 VOLTOOIING

KIEZEND VOOR ZICHZELF, NIET ZIJN
 SCHEPPER
 ZOEKEND HET AARDSE HEDEN, NIET
 DE TOEKOMST
 285. MAAR HIJ, DE MAKER
 WIL GEEN ONMAKER ZIJN
 HIJ LAAT DE MENS ZIJN KEUZE
 TOT VERNIETIGING TOE
 WANT HIJ, DE RECHTVAARDIGE,
 290. NEEMT NIET TERUG
 WAT EENS GEGEVEN
 GETROUW AAN ZIJN WOORD

Bij deze tekst werden 7 bladzijden A-5
 met commentaar gevoegd, die helaas
 door ruimtegebrek niet konden worden
 geplaatst. Afhankelijk van de reacties van
 onze lezers zullen ze in een volgende
 editie van *GAMMA* kunnen worden
 opgenomen. De redactie neemt zich wel
 voor deze tekst compleet met commen-
 taar te zijner tijd op onze homepage te
 zetten. Daarop staan inmiddels al 135
 teksten uit vorige afleveringen van ons
 tijdschrift. (*redactie*)

Lao-Tse: Tao-Te King

Hans Richter

Tao-Te King is na de Bijbel het meest vertaalde boek ter wereld en alleen al om die reden is dit werk een nader onderzoek waard. Het boek is met slechts 5000 woorden weliswaar zeer klein, maar veel ontoegankelijker dan de Bijbel. Wie de Chinese taal niet beheerst, kan daarom het beste verschillende vertalingen lezen en zelf vergelijkenderwijs vaststellen welke interpretatie als geheel het best voldoet¹. Het *Tao-Te King* - of in een andere schrijfwijze het *Boek van Dau en De* - is ontstaan na een sociale evolutie, waarin de auteur Lao-Tse een aantal zwakheden in onze samenleving vaststelt. Lao-Tse beschrijft de oorspronkelijk paradijselijke samenleving, de oorzaken en gevolgen van de evolutie en een passende remedie voor de opgetreden problemen.

Het lexicon van Lao-Tse

Ter verduidelijking van de gedachtegang van Lao-Tse is een korte beschrijving van de elementaire begrippen in dit werk nodig.

Het **Tao** (uitgesproken als *Dau*) is in feite het evangelische 'Woord', de Logos, dat zowel God als goddelijke Wet of Macht betekent. Om redenen, die wij pas later begrijpen, is het Tao naamloos [1]. Het Tao scheidt een vrouwelijk **Yin** en een mannelijk **Yang** in alle dingen [42].

Het **Te** is de in ons wonende kracht, die de schepping voortstuwt, te vergelijken met de kiemkracht van een zaadje [21]. Het *Te* is de zichtbare manifestatie van het onzichtbare en oneindige *Tao*.

Lao-Tse onderscheidt twee soorten **leiders**: heersers en wijzen.

De **heerser** ontleent zijn overwicht over andere mensen aan fysiek geweld, aan een superieure feitenkennis of aan zijn retorische kwaliteiten. Wij herkennen daarin de *dictators*, de *schriftgeleerden* en de *praatjesmakers*. Daartegenover staat de **wijze**, die het Tao en Te begrijpt en daarnaar leeft.

De zondeval

In het Tao-Te King beschrijft Lao-Tse hoe de mens in de paradijselijke tijd "met het hoogste Te" in evenwicht met de natuur heeft geleefd. De onwetende mens en het dier leefden destijds in onschuld en samen vormden zij tot de zondeval één grote stam. Deze zondeval vindt in meerdere etappes plaats: schriftgeleerden beginnen met de definitie van *goed* en *kwaad*. Zij geven alle begrippen een naam of een titel. Met deze titels en namen gaat echter de oorspronkelijke samenhang en de eenheid van de *stam* verloren. De mensen worden onderscheiden in *leiders* en *onwetenden*. De *titels* gaan vervolgens een eigen leven leiden [32]. Er ontstaan

¹ In dit bericht worden *Het Tao van Macht* door R.L. Wing (1986) en *Tao-te-king* van Ernst Schwarz (1995) onderzocht. De nummers [1..81] in rechthoekige haakjes verwijzen naar de 81 passages van *Tao-te-king*.

onenigheid, haat en nijd. Geweld regeert vanaf dat tijdstip onze samenleving. Ter stabilisatie van de onrustige situatie moeten wij sociale maatregelen, zoals de ouderdomsvoorziening en verzekeringen, invoeren [38]. De steden worden het centrum van materiële en geestelijke macht en daarmee ook van list, bedrog en woeker. In de overvloed van het stedelijke leven houden de mensen zich met overbodige onzin bezig. Overdaad schaadt en schept verwarring. De mensen worden ongelukkig...

Lao-Tse beschrijft de remedie, die ons terug kan leiden naar de oorspronkelijke, paradijselijke toestand. Daartoe schaffen wij eerst de titels en namen af. Teruggetrokken wijzen² leiden het volk onopvallend en zonder winstbejag [17]. De bevolking verlaat de steden en keert terug tot de kinderlijke onschuld van het dorpsleven, waarin geen overdaad de mens van zijn aangeboren sociale gedrag kan afbrengen. Dan verdwijnt ook het verschil tussen goed en kwaad, arm en rijk. Zo wordt de terugkeer naar het Tao voltooid.

De zondeval in *Tao-Te King* is vergelijkbaar met de zondeval van Adam en Eva. Ook de aanbeveling van wijze leiders vinden wij elders terug: Plato stelt immers voor, de ideale staat door *filosofen* te laten besturen. De oostelijke en westelijke filosofen zijn het op dat gebied nog met elkaar eens.

De twintigste eeuw

Wij weten echter 2500 jaar later, in de twintigste eeuw, dat de terugkeer naar de paradijselijke maatschappij zonder steden, zonder hiërarchie en zonder overdaad niet mogelijk is. De evolutie gaat een eenmaal ingeslagen weg niet terug, maar uitsluitend naar voren. Alleen steden kunnen kennelijk onze snel groeiende bevolking herbergen. De explosieve groei van de bevolking vereist een daadkrachtig bestuur, dat snel de juiste beslissingen kan nemen. Dat is alleen mogelijk onder een hiërarchische leiding, zoals wij deze uit militaire organisaties kennen. De willekeur van de heersers hebben wij met behulp van de democratie met redelijk succes aan banden gelegd. Het efficiënte, hiërarchische systeem van de politiek en defensie wordt inmiddels ook in de handel en industrie toegepast, maar op dit gebied is de willekeur van de vrije markt nog onbegrensd. Wij zijn gedwongen monopolies met behulp van wetten te verhinderen. Er heerst weliswaar een grote en groeiende kloof tussen arm en rijk, maar onze samenleving profiteert ook van de inspanning, die aan de welvaart voorafgaat. De sociale wetgeving compenseert een gedeelte van het onrecht en de onrust, die de ongelijke verdeling van de rijkdom teweegbrengt. Het is een rit op de rug van een tijger, dat is waar, maar wij kunnen die rug niet meer eenvoudig verlaten.

Welke wijze lessen kunnen *wij* uit *Tao-Te King* trekken, nu de wereld in de afgelopen eeuwen zo ingrijpend is veranderd?

² Een voorbeeld van een wijze leider is de in 1948 gestorven Mahatma Gandhi.

Kennis

De Tao-Te King heeft voor de moderne mens een paar verbluffende raadgevingen in petto. Ons onderwijssysteem concentreert zich volgens Lao-Tse op de opleiding van *heersers* en verwaarloost de *wijzen*. Omdat deze twee naar tegenstrijdige doelen leiden, moeten wij voor één van beiden kiezen. De universiteiten en scholen in het westen met hun cijferlijsten en examens vormen ons tot *heersers*. Om vroeg of laat toch een *wijze* te worden moeten wij volgens Lao-Tse de ballast van deze overbodige opleiding *af-leren* en afwerpen [22,65]. De wijze doorziet daarnaast, dat titels en cijfers de balans van onze samenleving en de vrede verstoren. Titels en cijfers scheppen onrust en verwarring. Wie op jonge leeftijd intuïtief een wijze wil worden, is om deze redenen voor ons onderwijssysteem en in onze ondernemingen ongeschikt en loopt in onze westerse maatschappij een grote kans een *misfit* te worden en als *outcast* te eindigen. De meeste outcasts worden kunstenaar of zwerper.

Zelfkennis en zelfbeheersing

Volgens Lao-Tse is het belangrijk, niet in de waan van de alwetendheid te vervallen [71]:

Wie zijn niet-weten beseft, is een wijze.

Wie de grenzen van zijn kennis niet kent, lijdt aan een ziekte.

Waarlijk, alleen wie zijn lijden als ziekte erkent, kan daarvan genezen.

De wijze kent geen leed, omdat hij zijn lijden als ziekte heeft leren kennen.

Niet alleen is onze kennis en bovenal onze kennis over het weten begrensd. Ook teveel kennis is schadelijk. Wie meer dan nodig weet of doet, weet of doet overbodige dingen. Ook hier geldt: overdaad schaadt. Zelfkennis en zelfbeheersing zijn de belangrijkste deugden [33]:

Wie anderen kent, is slim. Wie zichzelf kent, heeft inzicht.

Wie anderen bedwingt, is sterk. Wie zichzelf beheerst, is oppermachtig.

Wie weet, wat genoeg is, is rijk.

Wie volhoudt, weet, waarheen hij wil:

wie zijn ziel niet verliest, blijft lang behouden,

en wie sterft zonder te vergaan, leeft eeuwig voort.

Uiteraard is ook het vergaren van rijkdom en bezit voor de ware wijze een ballast, die ons van het Tao en Te verwijdert. Overdaad schaadt.

Overwinning

Opvallend is ook de houding ten opzichte van vijanden. De wijze concentreert zich op samenwerking en zal geweld zo lang mogelijk vermijden. Het geweld van

de overwinning draagt de kiem van de terugslag reeds in zich: wie trots is op zijn overwinning, heeft de eerste tegenslag al te pakken [30]. De wijze gebruikt wapenen en geweld alleen in noodweer en is bij een overwinning even treurig als de overwonnene [31].

Samenvatting

Het Tao-Te King lijkt in een aantal opzichten op de leer van Confucius, die eveneens enkele eeuwen voor Christus is ontstaan. Er zijn echter ook belangrijke verschillen. Waar Confucius gelooft in de hiërarchie in de hemel en op aarde, wijst Lao-Tse elke hiërarchie als ondeugdelijk af. Het onpersoonlijke en oneindige Tao verleent geen gunsten, kent geen straffen en geen genade. Straffen zijn een automatisch gevolg van het eigen, ondeugdelijke handelen.

Het Tao-Te King oefent in het Verre Oosten nog steeds een grote invloed uit. De echte wijsheid wordt (naast de moderne wetenschappen) in het Verre Oosten nog steeds geleerd. In het Westen behoren de meeste, professionele filosofen niet tot de categorie der wijzen, die Lao-Tse beschrijft. De werkelijke wijzen werken in oost en west op de achtergrond.

In het Verre Oosten is de samenwerking en het gemeenschappelijke doel van elementair belang voor de samenleving. In het Westen vinden wij daarentegen de individuele prestatie en de concurrentie op de eerste plaats.

Leiders, niet alleen directeuren en presidenten, maar ook kunstenaars en popsterren treden in het Oosten minder op de voorgrond dan in het Westen. China noemt zichzelf in onze samenleving bewust een *derde-wereldland*, omdat Tao-Te King ons raadt, nederig te zijn.

In onze ogen is de westerse samenleving superieur, omdat wij hier de grootste materiële welvaart registreren. Dit is echter een oppervlakkig oordeel. De westerse welvaart berust op een labiel systeem en de kern van de ondergang is in een snel groeiend systeem reeds gelegd [36]. De kracht van het Oosten ligt in de stabiliteit op lange duur, omdat het Oosten de drie deugden van het Tao nog steeds respecteert: *medelijden, matigheid* en de *angst, om voorop te moeten lopen* [67].

EEN CRI DE CŒUR

Paul Revis

Het tijdschrift *GAMMA* las en lees ik graag. Aanvankelijk van a tot z, tegenwoordig wat selectiever. De interesse is gebleven, maar daarnaast is er een gevoel gaan groeien van aanvankelijk lichte wrevel tot zo nu en dan stevige irritatie. Waar komt dit gevoel vandaan? Niet door de ideeën van Teilhard, die ik nog altijd uiterst boeiend en actueel vind. Als ik eerlijk bij mezelf te rade ga, dan komt dat doordat in *GAMMA* te veel en te gemakkelijk over God wordt gesproken. Om dit te illustreren, wil ik hier citeren uit een interview dat de oude staatsman Willem Drees eens werd afgenomen. Hij zei daarin: "Ik heb de naam van God altijd zo zorgvuldig mogelijk vermeden. Niet uit valse schaamte, maar omdat het woord 'God' al te gemakkelijk van de kansel rolt en al te gemakkelijk ijdel wordt gebruikt".

Deze uitspraak van Drees geeft aan, waarom veel buitenkerkelijke, maar toch religieus ingestelde mensen niet kunnen bidden, als we tenminste bidden verstaan in de zin van 'praten met God'. We kunnen namelijk God niet antropomorfisch naar ons eigen niveau omlaagtrekken. Je kunt met God geen babbeltje houden.

Deze overtuiging is verwant aan een onderstroom van het christendom, die men wel de 'negatieve theologie' noemt en in de Middeleeuwen bij Meister Eckhart³ een zeker hoogtepunt bereikte. De negatieve theologie poogt ieder antropomorfisme in het godsbegrip te vermijden. Men kent God nog wel eigenschappen toe, maar voegt daarbij het woord 'oneindig' of het voorvoegsel 'al', bijvoorbeeld God is oneindig goed, oneindig rechtvaardig, almachtig, alwetend enzovoort. Deze toevoegingen hebben de betekenis van een ontkenning, bijvoorbeeld: God is wel goed, maar niet op de manier waarop mensen goedheid kennen en ervaren. De zwakke kant hiervan is dat men toch nog eigenschappen aan God toekent, terwijl de diepere drijfveer achter deze beweging iedere eigenschap in God wil ontkennen, bijvoorbeeld God is niet goed, God is ook niet slecht, mensen zijn alleen goed of slecht. God is principiëel onkenbaar en onnoembaar.

Beseffen we wel hoe verwaand de term 'Godgeleerdheid' is? Hoe kunnen we 'geleerd' zijn in het Onkenbare en Ondoorgroendelijke? Toch zijn over dat 'Ondoorgroendelijke' bibliotheken volgeschreven! Al die boeken hebben echter alleen betekenis in zover zij èchte theologie geven en dat is iets anders dan 'Godgeleerdheid'. In het woord theologie zitten de Griekse woorden 'Theos', God, en 'logos', woord. Het gaat om de woorden die wij mensen aan God geven. Het woord moet hier opgevat worden als een symbool dat verwijst naar 'het Onuitsprekelijke'. Het gaat niet om een 'Openbaring', om een metafysische God,

³ Vgl. Meister Eckhart *Over God wil ik zwijgen - De trakaten*, vertaald door C.O. Jellema, Historische Uitgeverij, Groningen, 1999 (*toevoeging door redactie*)

die ons komt vertellen hoe Hij in elkaar zit. Het gaat al helemaal niet om het spreken over God als over een begrip tussen andere begrippen. De echte theoloog spreekt, of nog beter stamelt in metaforen, beelden en symbolen. Hij zou veel meer verwantschap moeten hebben met de kunstenaar. Kunst is een gezang om het Geheim van het Bestaan. Kunst is de uiting van een ervaring, die altijd iets van een mystieke ervaring in zich bergt.

Het is niet toevallig dat de 'negatieve theologie' ook 'mystieke theologie' wordt genoemd. Deze theologie is zich er namelijk scherp van bewust, dat ieder begrip, ieder woord dat ze gebruikt een metafoor, een symbool is. Zij spreekt uit wat in de mystiek een algemene ervaring is: alle woorden, alle begrippen glijden ons als stroop door de vingers, alle zekerheden van tijdruimtelijke aard verliezen we. Dat is 'de donkere nacht' waar we doorheen moeten om te kunnen raken aan het Mysterie van het Bestaan.

Ook het Oosten kent een 'Via Negativa'. Deze heeft zich sterker ontwikkeld dan in het Westen, waar een centraal leergezag altijd beducht was voor ketterijen. We geven een paar voorbeelden. Het 'Nirwana' mogen wij niet opvatten als een rationeel begrip voor 'niets'. Het is de Leegte die tegelijkertijd de Volheid is, en omgekeerd. Rationeel gesproken is dit onzin, maar het 'Nirwana' is dan ook niet een begrip maar een symbool. Ook de Chinese mystiek kent een weg van ontkenning door de tegenstelling Yin-Yang. Uit de spanning van die tegenstelling ontstaat TAO, een symbool dat wel verwijst naar, maar niet geïdentificeerd mag worden met een metafysische God.

Als we terugkijken naar het Westen, dan zien we daar een christendom, boordevol dogma's, die veelal concretistisch verstaan worden. Er is weliswaar een groeiende beweging, die het dogma symbolisch wil verstaan, maar de tegenbeweging, die er een rationele, begripsmatige openbaring van God zelf in ziet, is nog bijzonder krachtig. Als voorbeeld van de laatste beweging kiezen we hier – juist omdat er in *GAMMA* zoveel over geschreven is – de procesfilosofie en –theologie van Whitehead. We citeren uit een bespreking in *GAMMA*:

"Aan zichzelf overgelaten kan het (=creativiteit) ongebreideld van alles voortbrengen. Ook God kan dat niet door actief ingrijpen voorkomen, hoe graag Hij dat ook voor de wereld, die Hij liefheeft, zou willen. We kunnen Hem dat kwaad dan ook niet aanrekenen. Wat Hij wel kan en ook doet, is, de mogelijkheden die gericht zijn op het goede voor de wereld uitnodigend op "ooghoogte" te houden. Zo is Hij – richting wijzend aan het neutrale proces van creativiteit – creatief en meelevend aanwezig."

Zo, nu weten wij het allemaal weer precies: wat God graag zou willen, maar niet kan, wat Hij wèl kan en ook doet enzovoort. Het lijkt wel of hier iemand spreekt, die de achterkant van de Drieëenheid heeft afgestoft! Het gaat er niet om dat wij

Whiteheads genialiteit in twijfel willen trekken. Het gaat er niet om zijn filosofie op innerlijke consistentie te toetsen. Zelfs al klopt het allemaal als een bus, al vallen alle puzzelstukjes feilloos in elkaar, dan blijft onze kritiek recht overeind staan. Het gaat erom dat in de filosofie van Whitehead God een begrip is, een concept te midden van andere begrippen en concepten, met de suggestie dat dit iets zou zeggen over een metafysische God.

"Worüber man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen." Dit gevleugelde woord van Wittgenstein geeft aan dat men over God niet in rationele, begripsmatige taal kan spreken. Met dit woord is niet het zwijgen opgelegd aan de mysticus, de dichter, de kunstenaar. Zij mogen zingen en dansen over het "Onuitsprekelijke" zoveel ze maar willen! Het is dan ook een regelrechte ramp dat een theologie van rationele signatuur met Whiteheads filosofie aan de haal is gegaan. Als het een mystieke theologie was geweest, had men er nog een mooi gedicht van kunnen maken, maar nu zitten we opgescheept met een heleboel geknutsel over Gods "primordiale ordening", zijn "consequente natuur" enzovoort.

Gelukkig is er een groeiende neiging om het dogma symbolisch te verstaan. Hiertoe heeft het werk van Jung sterk bijgedragen. Het is dan ook van belang zijn opvattingen wat nauwkeuriger na te gaan. In 1959 werd hem door de BBC een interview afgenomen. Daarbij kreeg hij onvoorbereid de vraag op zich afgevuurd: "Geloof u in God?" Na een korte aarzeling luidde het antwoord: "I don't believe, I know". Hij kreeg hier zo'n storm van reacties op, dat hij zich genoodzaakt zag te antwoorden. In het BBC-blad "The Listener" schreef hij: "Ik weet dat ik met een Factor geconfronteerd ben, die op zichzelf onbekend is en die ik 'God' noem, in consensu omnium". Jung benadrukt dat hij als psychiater en psycholoog gerechtigd is Godsbeelden in zijn patiënten en cliënten te analyseren. Deze beelden verwijzen naar een op zichzelf onbekende Factor "(...)" en wel – zegt Jung – met dezelfde logica als waarmee men uit de storingen van een planetenbaan het bestaan van een tot dan toe onbekend hemellichaam afleidt". Binnen zijn psychologie kan hij niet verder komen dan de empirische constatering dat deze Factor bestaat. Hij vindt de naam "God" een passende naam hiervoor, maar over een metafysische God wil hij geen uitspraak doen. Daarover weten we – zegt hij – "net zo weinig als een mier over de inhoud van het Brits Museum".

Dogma's zijn symbolische verwijzingen naar het Geheim van het Bestaan. "Alles wat over God gezegd is" – zegt Jung – "is door mensen gezegd." En een uitspraak van Kuitert sluit daar naadloos bij aan: "Alles wat van boven komt, komt eerst van beneden". De christelijke kerken zullen in de toekomst hun dogma's symbolisch moeten leren verstaan. Hoewel ik niet kerkelijk gebonden ben, zou ik het zeer betreuren als zij daar niet in slagen. Na een àl te rationeel tijdperk hebben wij een versterking van het symbolisch bewustzijn hard nodig.

In dit opzicht valt van Teilhard veel te leren. Op de eerste plaats heeft hij het zwijgen over God zorgvuldig gecultiveerd. Als man van wetenschap was hij door en door getraind in de "exclusion de la transcendance". God invoeren als "Factor" in een wiskundige berekening, is niet alleen blasfemisch, het zou ook de berekening vertroebelen. Op dezelfde manier – het is niet oneerbiedig bedoeld – is er geen plaats voor God in het laboratorium. Juist omdat Teilhard op zo'n hoog niveau de wetenschap – met name de exacte wetenschap – beoefende, was hij vrijgebleven van de gevaren van een rationele theologie. Het adagium van Wittgenstein: "Worüber man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen", heeft hij zijn leven lang op voorbeeldige wijze in praktijk gebracht. Daardoor werd de basis gelegd voor een rijke mystieke theologie. Als Wittgenstein zegt dat we niet op begripsmatige wijze over God mogen spreken, dan verbiedt hij de mysticus, de dichter en de kunstenaar niet naar Hem te verwijzen. En dat laatste heeft Teilhard eveneens op sublieme wijze gedaan, want hij was niet alleen een man van wetenschap, hij was ook priester. Misschien is het beter om te zeggen: hij was een poëet. Als illustratie daarvan geven wij hier een citaat uit *La Messe sur le Monde*.

"Doordat, Heer, ik andermaal, niet meer in de bossen van de Aisne, maar in de steppen van Azië, brood noch wijn noch altaar heb, zal ik mij boven de symbolen uit tot de zuivere majesteit van de werkelijkheid verheffen en ik, uw priester, zal u op het altaar van heel de aarde de arbeid en de nood der wereld aanbieden. De zon heeft zojuist, daarginds, de uiterste rand van het Oosten verlicht. Onder de bewegende mantel van haar straling ontwaakt de levende oppervlakte opnieuw, huivert en herbegint haar schrikwekkende arbeid. Ik zal, o mijn God, op mijn pateen de verwachte oogst van deze nieuwe inspanning leggen. Ik zal in mijn kelk het sap gieten van alle vruchten die vandaag worden geperst. (...) Laat ze dus tot mij komen, de herinnering en de mystieke aanwezigheid van hen die het licht wekt tot een nieuwe dag (...) hen vooral die (...) in hun kantoor, in hun laboratorium of in hun fabriek, aan de vooruitgang der dingen geloven en heden hartstochtelijk het licht zullen nastreven."

Ongetwijfeld zullen nu sommige lezers zeggen: maar dit is toch een gebed? Dit is toch praten met God? Ik meende dat de schrijver van dit artikel daartegen was! Inderdaad wordt God hier aangesproken als een mens ("Heer"), maar dit antropomorfisme wordt overstegen doordat we hier te maken hebben met een gedicht. Het gaat hier niet om een concreet gesprek, maar om een symbool in de vorm van een gesprek. De kracht van de poëtische regels dringt naar een hogere metafysische orde, wat deze ook moge inhouden. Het theologisch geknutsel met transsubstantiatie en consubstantiatie wordt overstegen doordat brood en wijn van meet af aan symbolen worden genoemd. Teilhard heeft echter geen brood en wijn, maar alleen woorden, die hij transformeert tot een symbool. Als een raspoëet maakt hij zó van de hele Mis één groot gedicht.

Nu ik dit artikel ga beëindigen, bekruipt mij opnieuw het gevoel van wreveld. Die wreveld betreft mijzelf, want ik heb àl te veel geschermd met het woord 'God'! Het wordt tijd dat we gaan luisteren. Luisteren naar de Matthäus Passion, naar de symfonieën van Beethoven en zwijgen! Kijken naar een schilderij en zwijgen! Al die zaken zijn van een beslist hogere orde dan het gekeuvel van deze predikant!

Wat verbeelden wij ons wel !

Gerrit Teule

Diepe stilte.... sprakeloos! Woorden komen eerst niet, dan aarzelend, alsof de tekstverwerker ze uit mijn vingers moet zuigen. Moet er eigenlijk wel iets geschreven worden? Is niet alles al gezegd en is niet elk woord teveel? En nog erger, kún je met taal wel iets beschrijven, wat er al miljarden jaren was voordat de taal er was: duisternis, leegte, chaos? Of creëer je dan alleen maar de zoveelste illusie van kennis? Een verhaal dus over de vraag, of je wel een verhaal hebt. Bijt deze tekst zichzelf in de staart?

De constante lichtsnelheid

Bij het begin van de vorige eeuw stond de wetenschap voor vreemde vragen. Na een periode van veel nieuwe zekerheden en optimisme (stoommachines, verbrandingsmotoren, elektriciteit, radioactiviteit waren net uitgevonden c.q. ontdekt) kwam er een periode van twijfel. Eerst leek het er bij de eeuwwisseling op, dat we bijna alles wisten. Wat nog niet bekend was, zou weldra in de boekjes verschijnen. Het was gewoon een kwestie van geduldig vakjes vullen. Maar toen kwamen de moeilijkheden. Zo bleek het eenvoudige Newtoniaanse heelal, de wereldmachine, bij nader inzien niet het absolute coördinatenstelsel te bezitten, waar iedereen stilzwijgend vanuit was gegaan. Onze aarde beweegt zich met een zekere snelheid door de ruimte, dacht iedereen. Maar bij een beweging vraag je je af: beweging ten opzichte van wat? Elke beweging is immers relatief ten opzicht van iets anders. Alle aardbewoners spoeden zich met een snelheid van ongeveer 100.000 km/uur door het heelal (t.o.v. de zon). Maar heeft onze aarde wel een snelheid t.o.v. de statig wintelende gravitatievelden? Wat is de aardesnelheid t.o.v. ons melkwegstelsel?

Snelheid heeft te maken met ruimte en tijd. Tijd krimpt in of rekt uit, afhankelijk van de snelheid van de toeschouwer, zei Einstein. Ruimte rekt en krimpt op dezelfde manier. Maar 'toevallig' gebeurt dat ingewikkelde en dynamische rekken en krimpen van tijd en ruimte op een dusdanig ingenieuze manier, dat de snelheid van het licht voor ons altijd constant blijft, 300.000 km/sec., ongeacht de snelheid of stilstand van de metende toeschouwer. Tenminste, dat zegt de relativiteitstheorie. "Ons gezonde verstand staat hier stil", constateerde Einstein nuchter en hij vervolgde: "Okay, dan maar verder zonder gezond verstand". Dat was zijn genie: een wetenschapper, die ondanks zijn onzekerheid toch verder zocht.

Een boeggolf zonder boeg

Tegelijk werd duidelijk, dat wijzelf de wetenschappelijke metingen beïnvloeden, zodat toentertijd ook het idee van een afstandelijke en neutrale toeschouwer de prullenbak in ging. Ook aan dat idee, de onafhankelijke en objectieve wetenschapper, waren wij verknocht en velen zijn dat nu nog; ze maken er zelfs een cultus van. De menselijke geest stijgt ver boven de materiële werkelijkheid uit, dachten we! Maar bij onze theorieën over de kleinste materiedeeltjes en het

atoommodel moesten we wel tot de conclusie komen, dat het aardige gedachten zijn, maar niet veel meer dan dat. Einstein noemde het eens, enigszins spottend: "Vrije creaties van de menselijke geest". We fantaseren zelf maar wat, en daar geloven we in. Elektronen zijn bijvoorbeeld volgens de kwantumtheorie helemaal geen echte deeltjes. Nee, een elektronenbaan is een staande golfbeweging van waarschijnlijkheden! Wablief? De golfbeweging geeft de op- en neergaande kans aan dat er zich misschien ergens al of niet een elektron kan bevinden. Rondom een atoomkern dwarrelt een elektronenwolkje, zeggen we, in een laatste poging om het nog wat aanschouwelijk te maken. Maar waar zich in dat wolkje de afzonderlijke elektronen bevinden, kunnen we nooit zeker weten. En of het wel of niet deeltjes zijn, moet je ook nog maar afwachten. Waarschijnlijk zijn het alleen golfsporen, zoals bij een bootje een hekgolf, maar dan zonder bootje. Heisenberg beschreef het onzekerheidsprincipe: van een elektron kun je nooit tegelijk met zekerheid zeggen waar het zich bevindt en met welke snelheid het zich voortspoedt.

Sterker nog: we weten niet eens wat een elektron is. Een materiedeeltje? Een energiepakketje? Of is het misschien een informatiepakketje? Voor het laatste is ook heel veel te zeggen, zoals Jean Charon ons laat zien⁴. Heel veel deeltjes, die vroeger werden gezien als domme pakketjes met spul, zouden we nu ook kunnen interpreteren als kleine pakketjes met kennis. Dat zou deze schepping van een dode machine transformeren in een gigantisch cognitief systeem, waarin evolutiekennis en ervaring wordt onthouden en gebruikt om de volgende stappen in de evolutie te nemen. Een systeem met een eigen bewustzijn misschien wel. Op deze manier zit de wereld intelligenter in elkaar dan we ooit hebben durven dromen. Maar tegelijk wordt onze wereld zo wel steeds onbegrijpelijker en mysterieuzer. De vraag: "waar is het van gemaakt?" wordt steeds nijpender. Niemand heeft ooit een elektron of een atoom gezien! Het kan ook een trilling zijn, maar wat trilt er dan? Een enorme partij piepkleine snaartjes? De ether? Nou, die ether bestaat helemaal niet, constateerde Einstein. We begrijpen er steeds minder van. Atomen, ooit de kleinste eenheden, waren geen atomen meer, want het wemelt van de kleinere deeltjes, quarks, tendenties, supersnaartjes, trillingen, waarschijnlijkheidsgolven, etc. Vreemd idee: bijna alles wat de wetenschappers graag willen zien, komt als door een wonder uit de deeltjesversnellers tevoorschijn. Het is net alsof de natuur aandachtig naar ons luistert en gewillig alles voortovert, wat wij in onze mathematische verbeelding menen te zien. Misschien is dat de overeenkomst tussen de resultaten van deeltjesversnellers en graancirkels: Gaia neemt een loopje met ons en lacht zich slap.

Bloedsomloop tussen wereldruimten

Ook in het groot blijft het heelal uiterst mysterieus. Gigantische zwarte gaten slurpen de materie uit dit heelal op en via wormgaten en quasars komt die materie

⁴ Jean Ernst Charon *Ik leef al 15 miljard jaar, zwarte gaten en eonen*, Lemniscaat, 1984

ergens in een ander universum terecht. Tenminste, dat is een hypothese van de astronomen. Van het uitzinnige geweld, waarmee dat gepaard gaat, kunnen wij ons nauwelijks iets voorstellen. Daarbij vergeleken zijn miljoenen waterstofbommen niet meer dan één simpel rotje op oudejaarsavond. Vanuit dat andere universum komt de materie misschien weer via een zwart gat en een quasar in ons heelal terug. Ons heelal wordt dus in deze visie voortdurend gevormd en weer leeggezogen. Een uiterst gewelddadige bloedsomloop tussen verschillende wereldruimten. Zo gaat het maar door, eeuwiger en grootser dan wat wij ooit zullen kunnen bedenken. Maar zeker weten doen wij niets.

Zelfs onze eigen aarde, eens de rotsvaste basis van ons bestaan en het middelpunt van het heelal, de vaste grond onder onze voeten, blijkt nogal kwetsbaar te zijn. De aardse ecologie is een extreem ingewikkeld en subtiel spel van stromingen en wordt misschien zelfs geleid door een eigen bewustzijn, Gaia. Misschien ook niet. Bij nader inzien is onze aarde een nietig stofje in een mateloos groot heelal, gevuld met miljarden melkwegstelsels, en overgeleverd aan de kosmische luimen van de omringende natuur. De Voyager maakte eens een foto van de aarde, maar dan gezien vanaf een plekje ver achter Jupiter. De aarde was daarop te onderscheiden als een minuscule blauw puntje tegen de sterrenachtergrond. Op het oppervlak van dat puntje leven wij en maken wij ruzie met elkaar. Oprispingen op de zon doen ons belanden in een bombardement van stralingen, waardoor onze hele elektronische communicatie in één klap kan instorten. Zo fragiel zijn onze bouwsels. Een onopvallend klontje ruimtegruis, één van de miljarden die om onze zon draaien, kan de hele mensheid in één klap wegvagen.

Het idee dat het heelal 'gevuuld' is, is al helemaal fout, want een overwegend kenmerk van dit heelal is, dat het juist helemaal niet gevuld is. Leegte, een duister vacuüm met zo hier en daar een stofje, is het overwegende kenmerk van de ruimte, zowel buiten ons als diep binnen in ons, binnen in de atomen. Verhalen in kranten juichen over het 'veroveren van de sterren' en 'de sprong naar de ruimte'. Verlekkerd kijken we daarbij naar Startrek, waar ze het allemaal doen, compleet met wharp speed en teleportatie van levende lichamen. Maar waarschijnlijk komen wij nog niet eens tot bij de dichtstbijzijnde ster, Alfa Centauri, ca. vier lichtjaren van ons verwijderd. Eigenlijk is het om te gillen. Stel u voor, na een reis van 1000 jaren bereikt de veertigste generatie van de nazaten van de oorspronkelijke ruimte-reizigers met hun aftandse en tot de draad versleten ruimtevaartuig een andere ster, waar misschien wel een planeet omheendraait die een beetje op de aarde lijkt. Alleen in hun mythologie leeft nog iets van het doel van de reis. In hun denken zal de aarde een soort Olympus zijn, waar hun scheppers woonden. Het kan ook zijn, dat er helemaal niemand levend aankomt, omdat de productie van nageslacht door de aanhoudende kosmische stralingen al lang is gestopt. Blijkt de planeet toch onbewoonbaar, grote kans, dan moeten ze weer zo'n honderd generaties lang verder reizen tot er een volgende ster opdoemt. Ook is er trouwens een grote kans, dat zij onderweg enkele malen worden ingehaald door ruimteschepen van

nieuwere technologie, die later zijn vertrokken en veel sneller gaan. Nee, laten we realistisch blijven. Het zou al een supertopprestatie zijn, als wij ooit de grenzen van ons eigen uiterst beperkte zonnestelsel zouden bereiken, laat staan andere sterren in ons eigen melkwegstelsel. Over reizen naar andere melkwegstelsels moeten we maar helemaal niet praten, tenzij er een soort van reizen via ruimtevouwen bestaat.

Onze denkbeelden

Over onwaarschijnlijkheden gesproken. Weten we dan hoe onze hersenen werken en vooral, hoe ons bewustzijn of onze geest met onze hersenen samenwerkt? Nee, dat weten we niet! Hoe komen we toch aan het idee, dat we daar veel van zouden weten? Omdat MRI-scans zulke leuke gekleurde plaatjes opleveren? Inderdaad, de werking van een afzonderlijke hersencel beginnen we redelijk te begrijpen. Ook weten we wel, waar ongeveer in onze hersenen iets elektrochemisch plaatsvindt. Maar hoe die elektrische bewegingen in miljoenen hersencellen tegelijk leiden tot zoiets vreemds als een bewustzijn, is voor ons nog steeds een absoluut raadsel. De hersencellen zijn van zichzelf veel te traag om de snelheden van ons bewustzijn te kunnen verklaren. De bewustzijnsfilosoof (wat een woord!) Daniel Dennett mag dan een boek geschreven hebben *Het bewustzijn verklaard*, maar die titel was pure bluf en eigenlijk wetenschappelijk bedrog. Hij verklaarde het bewustzijn helemaal niet. Aan het eind van zijn boek gooit ook hij de handdoek in de ring. Onzekerheid troef.

Goed dan. Weten we dan wel iets zeker over onstoffelijke zaken, zoals God in de hemel? Zelfs eeuwenoude vastigheden als God, een oude man in de hemel en altijd maar zittend op een troon, worden ons ontnomen. Ook Jezus wordt steeds meer een abstractie van liefde. Er zal heus wel eens in het oude joodse land iemand rondgelopen hebben met die naam, maar met onze huidige Jezus heeft deze jongeman al lang niets meer te maken. Hoeft ook niet, zou ik zeggen. We kunnen ook best een godsdienst hebben met een volkomen denkbeeldige Jezus. Beter zelfs! Het loslaten van die zo fanatiek gewenste historische feitelijkheid zou de christelijke kerk weliswaar onzekerder maken, maar in letterlijke zin ook een stuk geloofwaardiger. Want iets wat je zeker denkt te weten, hoef je niet meer te geloven.

Trouwens, over denkbeelden gesproken, zelfs onze eigen geest is niet meer wat ze is geweest. Zou het dan toch alleen maar een pure elektrochemische reactie zijn, die je gemakkelijk met een pilletje of een GSM-telefoon kunt beïnvloeden? Gooi er wat chemicaliën in en onze geest gaat op tilt of wordt lekker verdoofd. Gooi er wat GSM-straling in en onze hersentjes gaan zelfs wat sneller rekenen (echt waar, dat is gemeten!). Het woord 'ziel' durven we al haast niet meer uit te spreken. Onze geest zou eventueel nog iets elektrochemisch kunnen zijn in onze hersenen, maar onze ziel is helemaal niks meer! In onze bekrompen mechanistische wereld kunnen we ons daarvan helemaal geen voorstelling meer maken.

Het recht op onzekerheid

Laten we één ding even duidelijk stellen. Iedere mens heeft het recht om op zijn eigen manier om te gaan met zijn onzekerheden en zijn leegten. Net zoals bij artikel 11 van de Grondwet, het recht op onaantastbaarheid van ons lichaam, zou er ook een artikel moeten zijn over de onaantastbaarheid van onze onzekerheid: niemand mag mij mijn onzekerheden afnemen, als ik het zelf niet wil. Dat klinkt nogal tegendraads, want in de praktijk zijn het juist onze (schijn)zekerheden, die niet aangetast mogen worden. Wie onze zekerheden te grabbel gooit, slepen we voor het gerecht. In plaats van onze onzekerheden moedig en intelligent, met een *open mind* tegemoet te treden maken wij daar vaak een potje van. De een doet dat door zich te omringen met dogma's en natuurwetten en ontleent daar zijn wetenschappelijke status aan. Een ander hult zich in rituelen en esoterisch gezwam en wordt goeroe of een volgeling van zo'n persoon (of een volgeling van zichzelf, dat kan ook). Een derde neemt de Bijbel onverkort en letterlijk als vast richtsnoer voor zijn leven, alsof hij niet weet dat de letterlijke uitleg van de bijbel een belediging is van Gods woord. Weer een ander zorgt voor een overvolle agenda, zodat er nooit een moment van leegte of nadenken overblijft. Je kunt van alles verzinnen, seks, viagra, Bhagwan, verdoving, macht, godsdienst, kinderen krijgen, optiekoersen, geld verdienen, om maar niet je innerlijke onzekerheid en leegte te voelen. We bannen onze onzekerheid met geweld uit ons hoofd en uit onze wereld, omdat het kennelijk te erg is om over te denken. Maar af en toe piept de onzekerheid en leegte toch als een ontkiemend zaadje door de flink aangestampte humuslaag van ons denken naar boven en dan komen we even in een dipje terecht. Of we raken in een zware paniek en we spoeden ons naar een tehuis voor geesteszieken. Geen nood, ook daar zijn pilletjes voor. Maar het voortdurend wegduwen van onze onzekerheden leidt op den duur wel tot een onvermogen om te leven.

Uiteraard kan het ook anders. Als dan toch alles relatief is, er geen vastigheden meer bestaan, deeltjes alleen maar golfjes zijn en misschien zelfs dat niet, en wij rondzweven in een oceaan van (on)waarschijnlijkheden die we zelf een heel klein beetje kunnen vormen, waarom blijven we ons dan zo krampachtig vastklampen aan zekerheden? Dat is een illusie van deze tijd; een resultaat van een foute soort wetenschap. Ik stel mij zo voor, dat aardbewoners van tienduizenden jaren geleden beter met hun onzekerheden konden omgaan dan wij, al was het maar omdat ze er veel meer praktische ervaring mee hadden. Wij gaan er helemaal niet mee om, wij bannen onze onzekerheden uit. Het hele Westerse denken lijkt wel gericht te zijn op het wegmoffelen van onze onzekerheid en leegte.

Waarom creëren wij om ons heen steeds maar weer illusies van vastigheden, die er helemaal niet zijn? Wat is er nou in 's hemelsnaam zo mooi aan zekerheden, dogma's, waarheden met een grote W, vaste wetten? Ook in GAMMA zien we regelmatig artikelen van mensen, die het heel zeker weten. Het zou toch veel praktischer zijn om dit om te draaien? "Duik in je weeën", was de titel van een boekje over zwangerschap en geboorte. Dat ging over de ultieme onzekerheid van

een vrouw, die voor het eerst een kind gaat baren. (Zelfs die onzekerheid wordt bestreden door de geboorte te medicaliseren en er een operatie van te maken.) Welnu, daar gaat 'ie dan in de vorm van een piepklein 'gedichtje', want dan geldt het advies van de dichter Willem Nijhoff: lees maar, er staat niet wat er staat!

Zekerheid?

Waar kunnen wij zeker van zijn?

*Er is immers geen vaste grond
onder onze voeten?*

*Al onze handelingen en gedachten
zijn ingebed in twijfel.*

*Onze hypothesen en theorieën
zijn tijdelijke constructies,
gebouwd met de metaforen
van deze tijd.*

*Ze zijn nooit helemaal waar,
maar hooguit bruikbaar
voor de periode,
waar wij nu tegen zeggen.*

Let op! Onzekerheid is niet hetzelfde als zinloosheid. Zinloosheid is de roemloze en oncreatieve capitulatie voor onze onzekerheid. Maar we kunnen met onze onzekerheid ook iets heel anders doen dan het hoofd erbij in de schoot te leggen. Er kan ook zinvolle onzekerheid bestaan. Zwemmen in een oceaan is veel leuker dan lopen over vaste grond, zeker als je een vis bent. Niet weten is prettiger en natuurlijker dan weten. Nooit meer boeken volschrijven over dogmatiek of natuurwetten scheelt een hoop bomen en ook veel overbodige leestijd. Je ergens aan vastklampen is eng en bekrompen. Laat het los, dat is vanaf nu de kreet. Natuurwetten zijn geen vastigheden, maar ze evolueren net zo snel als wijzelf. Heel langzaam dus. God evolueert ook gezellig met ons mee. Jezus, Gods Zoon, heeft nooit echt bestaan, maar juist daarom kun je zo goed in hem geloven. Geheugen, de intelligentie van de dommen, dient alleen om schijnzekerheden (de feiten) te onthouden. Niet meer doen! Echte intelligentie is, dat je met succes een weg kapt door de jungle van je onzekerheden. We kunnen reizen maken door onze innerlijke ruimte en de leegheid proeven. We kunnen via meditatie onze onzekerheid ondergaan en er zelfs van gaan houden. We hoeven helemaal niet zo nodig ergens op te leunen. De wetenschap, dat er helemaal niets is om op te leunen, net zoals er geen coördinatenstelsel is t.o.v. waarvan wij ons bewegen, zou diep in ons bewustzijn moeten doordringen.

Nonsens

Laten we nu eens aannemen, dat onze geest niet hetzelfde is als onze hersenen. Heel anders dus dan wat laatst nog in de GAMMA werd betoogd. En laten we nu eens fantaseren, dat wij overleden zijn. Hebt u deze gedachte nooit eens in een droom gehad? U bent 'dood' en uw geest zweeft in het inktzwarte heelal. Volgens de eonenhypothese (let op: geen zekerheid dus, maar een twijfelachtige veronderstelling⁵) is onze geest een eon, de binnenkant van een elektron, die een golfspoor door ons heelal trekt. Wij 'zien' de buitenkant van zo'n eon als een elektron. Slechte beeldspraak dus, want nog nooit heeft iemand een elektron gezien. Een elektron was een boeggolfje, maar dan zonder boeg, weet u nog? En wat er golft, is ons ook volslagen duister. Het is dus slechts een gedachte: een vrije creatie van de menselijke geest. In onze hersenen bespeelt deze mysterieuze eon in haar verschijningsvorm als elektron de hersendelen, ongeveer op dezelfde manier als mijn handen nu de computer bedienen om deze nonsens allemaal op te schrijven. Want nonsens zijn het, toch? Als je lichaam dood is en je niet meer beschikt over lichamelijke gevoelszenuwen en je hersenen, dan is immers alles per definitie nonsense?

Maar, even doorgaand op deze gedachte, wat zou een geest of een eon nu eigenlijk zijn, die de lichamelijke status heeft verlaten en die, rondzwevend als een vrije elektron, helemaal op zichzelf is aangewezen? Hoe dan ook, praten kan na de dood niet meer, want er zijn geen hersenen om de woorden te vormen en geen stembanden om ze uit te spreken. Voelen kan ook niet, want alle gevoelszenuwen bereiken onze geest via de hersenen en andere lijfelijke contactpunten. Proprioceptie, het van binnen uit voelen van ons lichaam, is er ook niet meer. We hebben dus de ultieme non-sense bereikt. Op deze manier blijft er niet veel over. Of toch wel? Het enige wat er misschien overblijft, de diepste kern van ons wezen, is *Wille und Vorstellung* zoals Schopenhauer het in zijn boektitel zegt⁶. Een wil en een beeld, temidden van een oceaan van onzekerheid en leegte.

In de eonenhypothese staat het beeld voor de verzamelde en zich nog steeds uitbreidende hoeveelheid evolutiekennis, die mijn en uw geest met zich meedraagt en die in principe in staat is een mens, alles wat leeft en groeit, en een wereld te bouwen. Dit beeld overstijgt en overleeft de individuele mens. Ik denk dat dit beeld ook goed aansluit bij de evolutiegedachten van Teilhard de Chardin. De wil staat voor het eeuwigdurende streven naar bewustwording, dat de evolutie voor zich uitdrijft, volgens Teilhard in de richting van Omega, het stralende eindpunt van deze evolutie. Samen vormen de wil en het beeld deze evolutie, zoals een beeldhouwer zijn beelden maakt. Zo zegt de eonenhypothese het ook. Een aardig gedachtespinseltje misschien, maar of het waar is? Even een tip: het is praktischer

⁵ Zie: Gerrit Teule *Chaos en Liefde, de kern van geest, leven en evolutie*, Sigma, Tilburg, 2000

⁶ Arthur Schopenhauer *De wereld als wil en voorstelling*, Wereldbibliotheek, 1997

om de woorden 'waar' en 'waarheid' vanaf nu in te wisselen voor 'bruikbaar' en 'bruikbaarheid'. Dat werkt vaak verhelderend, ook bij alle wetenschappelijke 'waarheden'. En bovendien maakt het onze hypothesen en theorieën (en dit artikel) een stuk minder pretentius.

Zen

Een eeuwige, naamloze geest, een eon, peinzend zonder woorden, ziend zonder ogen, horend zonder oren en voelend zonder zenuwen, met een vaste wil om door te gaan, de evolutiekennis vanuit een diep verleden in zich meedragend, van tijd tot tijd zich materialiserend in een schepsel dat bij elke incarnatie verder uitgroeit tot een denkend, voelend, ziend en pratend wezen, daartussendoor rondzwevend in een lege, onzekere en mateloos grote wereld, is dat het diepste beeld van mijn geest of ziel? Of is het de geest van ons allemaal, waar wij individueel een deeltje van zijn? Is dat een nieuwe versie van 'ik denk dus ik besta'? Als dat de enige zekerheid is die ik zou kunnen hebben, dan is al dat gepraat over wetten en zekerheden toch overbodig? Dat hoort bij de schijnwereld om ons heen, maya. Al die moeilijke gedachteconstructies, theorieën, redeneringen, filosofieën, wat moeten we ermee? Weg met $E=mc^2$! Wat nou kwantumtheorie? Zelfs de eonenhypothese is al weer obsoleet, nog voordat ze is aanvaard. "Kenniss", zei E.E. Cummings, "is een beleefd woord voor dode, nog niet begraven verbeelding". Ons probleem is, dat wij ons veel meer verbeelden dan goed voor ons is.

Die moeilijke toestanden zijn toch alleen maar geschikt om professoren aan een boterham te helpen? Universiteiten zwelgen in hun non-sense. Nan-in, een Zenmeester uit de Meijitijd, ontving eens een professor van de universiteit. Die professor wilde wat vragen over Zen. Nan-in schonk hem thee in. Hij schonk het kopje van de professor vol en bleef maar doorschenken, zodat de thee over de rand stroomde. De professor kon zich niet meer inhouden en riep: "Het kopje is vol! Er kan niets meer in." Nan-in zei toen: "Net als dit kopje is uw hoofd ook vol. Hoe kan ik u Zen laten zien, als u niet eerst uw kopje leeg maakt?"

Meditatie met een vol hoofd lukt niet. Het toelaten van leegte en onzekerheid in onszelf is Zen. Als een elektron zweven door het inktzwarte heelal is ook Zen. Spelen met onze eigen onzekerheid op het immense speelterrein van de leegte, dat is pas de echte homo ludens. Doordrenkt raken van onze intense leegte, zowel fysiek als geestelijk, is pas mens in dit heelal zijn. Het helpt beslist door regelmatig met een sterrenkijker het heelal in te staren of een goed fotoboek te kopen over de *deep sky*. Dat geeft je namelijk, naast de prachtige kosmische structuren, ook een idee van de immense leegte van dit universum en, zo boven zo beneden, ook in onszelf, binnen in onze eigen atoomstructuren. Maar dan moeten er eerst wel veel zaken uit ons overbelaste denkraam verdwijnen. De onzekerheden en de leegte, die in onze westerse cultuur *not done* zijn, moeten weer terugkomen in onze geest, want pas dan kunnen we de volgende sprong nemen, een

kwantumsprong naar een hoger niveau van zelfbegrip. Zo doen elektronen dat ook: ze springen in een atoom van de ene elektronenschil naar de andere en geven dan een lichtdeeltje (foton) af. Wie licht wil zien, moet in het duister springen.

Word ook een leeghoofd!

Het Mahayanaboeddhisme zegt: "Vorm is leegte, leegte is vorm". Er is dus kenmerkend wel iets in de leegte wat belangrijk voor ons is. Ook in de moderne natuurkunde is leegte niet echt leeg. Leegte is de geboorteplaats van alle nieuwe vormen; het is de ultieme afwezigheid van zekerheden, want iets wat vorm krijgt, is altijd onzeker. Met een variant op Lucebert: "Alle dingen in wording zijn kwetsbaar". De lege ruimte is ook de ruimte waar de ethergolven doorheengaan en waar de zwaartekrachtvelden in rondwentelen, twee ongrijpbare en onbegrijpelijke zaken. Maar wees niet bang; dit stukje is helemaal niet bedoeld om u iets te leren, zeker niet over zoiets onvoorstelbaar moeilijks als de kwantumtheorie. Integendeel! Luister niet naar deze onzin. Ban het uit uw hoofd, inclusief alle andere non-sense. Maak uzelf dus leeg, want pas dan kan er in uzelf iets nieuws naar voren komen! Dat is ook de essentie van yoga. Gooi uw zekerheden weg! (Ho, ho! Niet uw ziektekostenverzekering, pas op! Het streven naar consequent-zijn is ook weer zo'n belachelijke uitwas van de hang naar zekerheid.)

Word, net als ik, een leeghoofd. Pas dan zult u merken dat, als u uw hoofd hard stoot, net zoals de holhoofdige koning Democratio uit het verhaal van Godfried Bomans *De twaalfde koning*, er een fraaie en sonore klank ontstaat, een heerlijke vibratie, die alleen leeghoofden kennen en waarderen.

Bomans vertelt:

Hij (de prins) spoedde zich naar de hofarts. De hofarts nu was een wijs man. Hij zat gebogen over zijn boeken, toen de koningszoon binnentrad.

"Onderzoek dit hoofd", sprak de prins kort.

Zo deed de arts, de wijze. Nu is het moeilijk om de waarheid over een koningshoofd te zeggen en daarbij het zijne te behouden. Doch de hofarts was een wijs man. Hij tikte met een zilveren hamertje op het kostbare hoofd en luisterde scherp naar de prachtige klank.

"Sire", sprak hij verheugd, "ik feliciteer u, het is hol!" "Waarlijk," riep de koningszoon, plotseling blijde, "is het waarlijk hol?"

De arts, de wijze, boog.

"Het is beslist zeer zeldzaam, sire", sprak hij, "en dan die sublieme klank!"

Laten we niet verder redetwisten over de zeldzaamheid of de wenselijkheid van dit verschijnsel. Het gaat mij om de klank, de muziek. Wat u verder met die mooie klanken moet? Of met dit geneuzel over onzekerheden en verbeelding? Ik zou het echt niet weten...

Maar misschien komt uzelf op een gedachte? Weggooien! Meteen!!!

AOS CONCREET V-A: DE EVOLUTIE VAN DE MENSELIJKE PSYCHE

Benedict Broere

"Tijdens zijn omzwervingen ging aartsvader Abraham zich wijden aan één grote en simpele gedachte: de opvatting dat er maar één almachtige God was. Thans hangt de halve wereld dat geloof aan: het judaïsme, toen het christendom en daarna de islam. De laatste twee sproten voort uit de eerste en de eerste ontstond uit de droom van een oude man."

Samuel Noah Kramer⁷

In de voorgaande artikelen is er diverse malen gesproken over een God die de mens probeert te helpen de juiste weg te vinden in de werkelijkheid. Het is een God die bepaalde essentiële informatie overbrengt aan mensen die daarvoor gevoelig zijn, omdat zij een sterk ontwikkelde religieuze synthese hebben. En die aldus, in de tijd dat de mens het stadium van jager-verzamelaar achter zich had gelaten en bezig was te ontdekken wat 'cultuur' is, de basis heeft gelegd voor de diverse religies, filosofieën, kunsten en wetenschappen. Tegenwoordig echter valt op dat in de westerse cultuur religie een veel minder dominante rol speelt dan vroeger en dat mensen zich meer en meer laten leiden door zuiver wetenschappelijke kennis en allerlei persoonlijke opvattingen en inzichten. Het is een ontwikkeling die suggereert dat het menselijk bewustzijn in verschillende tijden verschillende zaken belangrijk vindt of daarvoor openstaat. En dat dit bewustzijn een ontwikkeling doorloopt zoals beschreven door August Comte en anderen, globaal een ontwikkeling van nomadisch-animistisch naar agrarisch-theïstisch en verder naar technologisch-humanistisch.⁸ Is nu deze ontwikkeling te omschrijven in termen van AOS, analyse, synthese en omega? Is er een dieper mechanisme aan te wijzen in deze evolutie van de menselijke psyche?

Quaestio: Mag ik daarop inhaken? Het is inderdaad een interessante vraag. Wat is de grote lijn in de menselijke ontwikkeling van, laten we zeggen, de afgelopen tienduizend jaar? Wat is het meest algemene daarin? We weten dat de religies en grote filosofieën ontstonden in een tijd dat men enerzijds bezig was te ontdekken wat cultuur is of kan zijn, terwijl er anderzijds nog een grote religiositeit was onder de mensen. Het vormde eigenlijk een perfecte basis voor het ontstaan van allerlei religieus-ethische systemen, zoals jodendom, christendom, islam, confucianisme, taoïsme, shintoïsme, de leer van Zarathustra, de filosofie van Plato, enzovoort. Tegenwoordig echter, en dan hebben we het vooral over de westerse cultuur, lijkt die religiositeit af te vlakken, althans mensen gaan steeds minder naar de kerk om daar naar het verhaal van God te luisteren. Hoe kan dit eigenlijk, is die 'religieuze

⁷ Melville Belle Grosvenor en Frederick G. Vosburgh (red.), *Dagelijks leven in bijbeltijd*, National Geographic Society - De Haan, 1977, p. 58.

⁸ Zie: Benedict M. Broere, *II Variatie op een thema*, in *GAMMA* jrg. 6, nr. 1, p. 48, noot 49.

synthese' waarvan je spreekt, minder belangrijk geworden, in het functioneren van het brein van de mensen of bepaalde mensentypen in vooral de westerse cultuur?

Benedict: Er is ooit een tijd geweest dat er op diverse plaatsen belangrijke figuren naar voren traden, meesters van de geest, virtuozen van idee, ethiek, visie. Men spreekt wel van de *axiale periode*, waarin mensen optreden als Boeddha, Mohammed, Mozes, Jezus, Plato, Zarathustra enzovoort. Dat heeft natuurlijk te maken met de ontwikkeling van de historische culturen. Dat de problemen die daarmee rezen een bepaalde oplossing vroegen, problemen betreffende het samenleven van grote groepen mensen, het genereren en verhandelen van voedsel en grondstoffen en allerlei producten, en de oriëntatie van dit samenleven op de grotere dimensie van de werkelijkheid. De diverse culturen zochten en vonden ieder hun eigen min of meer bevredigende 'oplossing', die vaak bestond in een rijk amalgaam van bijvoorbeeld ethiek en mystiek en kosmologie, verpakt in zeer tot de verbeelding sprekende verhalen en beelden. Echter, de culturen ontwikkelden zich verder, en met name de huidige westerse cultuur, zozeer gekenmerkt door wetenschap en techniek, zoekt inderdaad de verlichting voor haar diverse problemen veel minder in het vlak van het religieuze.

Het wekt allemaal sterk de suggestie van een bepaalde psychologische ontwikkeling. Dat de mensheid weliswaar in een zeer grillig en uitermate gevarieerd patroon toch een bepaalde ontwikkeling heeft doorgemaakt. Niet alleen in culturele expressie, maar ook in brein en bewustzijn. En zolang die religieuze synthese daarin een rol speelde, zolang kon God daarin informatie overbrengen aan de mens, althans aan mensen met een sterk ontwikkelde religiositeit. Ik denk dat dit goddelijk ingrijpen, tezamen met andere factoren, bijvoorbeeld het complexer worden van culturen, klimaat, geografie, een belangrijke rol heeft gespeeld in de psychologische ontwikkeling van de mensheid. Maar de vraag is eigenlijk wat de rol is van het AOS-principe in deze ontwikkeling. Waarmee impliciet een hele reeks andere vragen gesteld wordt, vragen die in eerdere artikelen - misschien wat vluchtig - al aan bod gekomen zijn, maar waaraan ik in het navolgende graag meer aandacht wil besteden.

Het zijn deze vragen: Wat is een synthesesedominante cultuur? Wat is een analyse-dominante cultuur? Wat maakt dat culturen van karakter veranderen? Wat drijft ze te veranderen van synthesesedominantie naar analysedominantie? Wat leidt tot de ontwikkeling van analytische vermogens? Wat zijn de voors en tegens, bepaalt goed en kwaad, van respectievelijk analysedominantie en synthesesedominantie in een cultuur? Wat is de functie van analyse en synthese in een cultuur? Wat zou op basis van de antwoorden op deze vragen wenselijk zijn in een cultuur? Wat zou een ideale cultuur zijn? Een cultuur met veel omega? Zal deze cultuur onze toekomst bepalen? Wat kunnen wij verwachten voor de toekomst op basis van het verleden? Laat ik proberen een antwoord te formuleren op deze vragen.

Een grote dialectiek in de culturele wording

De culturele ontwikkeling van de mensheid in de afgelopen ongeveer 10.000 jaar lijkt gepaard te zijn gegaan met een bepaalde ontwikkeling in het functioneren van het menselijk brein. We zien, dat daarin bepaalde functies in wisselende dominantie werkzaam waren. Deze evolutie in het menselijk brein en bewustzijn is onderdeel van een groter geheel van menselijke expressie en natuur, en je kan dan ook stellen dat elke tijd en plaats in de menselijke geschiedenis - en dit geldt vooral deze periode van de afgelopen tienduizend jaar - een eigen geheel vertegenwoordigt op het vlak van samenleven, expressie in architectuur, muziek enzovoort, en inzake het verklaren of interpreteren van de omringende werkelijkheid. Al deze gehelen zijn onderling verbonden in een groot en grillig verlopend patroon van culturele ontwikkeling. Dat echter naar ik denk te abstraheren is tot een patroon dat gaat van de synthesesdominantie van de jager-verzamelaars naar de analysedominantie van de moderne westerse mens en naar een toekomstige cultuur waarin de analytische en de synthetische vermogens veel meer dan ooit tevoren creatief samenwerken ten goede, en wel richting omega. Op dit moment heb ik geen reden om dit patroon, dat ik in eerdere artikelen reeds heb weergegeven, en dat je *het dialectisch model* zou kunnen noemen (these, antithese, synthese), te verlaten.⁹

Naar aanleiding van het artikel *AOS CONCREET II: QUAESTIO* in GAMMA 6, nr. 6, legde Hans Richter, bekend van zijn artikelen in GAMMA, mij per brief een ander model voor, daarbij suggererend, dat het menselijk bewustzijn ooit is begonnen vanuit een evenwichtstoestand van de analytische en de synthetische vermogens. Het zwaar-tepunt in de menselijke psyche zou daarbij overhellen naar afwisselend de analytische en de synthetische kant en deze *ocillatie* zou ooit in de toekomst weer tot rust komen in een evenwicht van analyse en synthese. Concreet, hij suggereerde dat er een begintoestand is geweest met een evenwicht van analyse en synthese, dat de Romeinse cultuur analysedominant was, de middeleeuwse cultuur synthese-dominant en dat de huidige westerse cultuur analysedominant is. In de nabije toekomst zou de cultuur volgens hem dan weer synthesesdominant zijn.

Toen ik dit patroon bestudeerde kon ik mij wel enigszins voorstellen waarom ervoor gekozen is. Het wijkt evenwel toch ernstig af van wat ikzelf in eerdere artikelen als definitie voor begrippen als 'analysedominant' en 'synthesesdominant' gehanteerd heb. Het is namelijk wel waar dat er ooit een tijd is geweest dat er godenparen aanbeden werden, combinaties van een mannelijke god en een vrouwelijke god. Maar dat betekent nog niet dat het toen heersende bewustzijn een evenwicht van synthetische en analytische functies bevatte. Polytheïsme is een uiting van religie, van binding met het goddelijke, en dat heeft in mijn definitie te maken met vooral de groep van synthese-functies in het menselijk bewustzijn.

⁹ Zie GAMMA 2, jaargang 4, 1996, het artikel *Analyse, synthese en omega*; GAMMA 5, jaargang 5, 1997, het artikel *AOS in de culturen*; en GAMMA 1, jaargang 6, 1999, het artikel *II Variatie op een thema*.

Iets dergelijks geldt voor de Romeinse cultuur. Deze maakt qua organisatie en verschijning zeker een veel rationeler indruk dan de meeste van de vroegere culturen, maar wordt toch algemeen gekenmerkt door een polytheïsme in zijn overgang naar het christendom. En dat is iets, wat nog steeds verwijst naar een bewustzijn waarin de synthesefuncties (*religieuze synthese*) een belangrijke rol spelen. Als men dan vervolgens de middeleeuwse cultuur en de moderne cultuur met elkaar vergelijkt, kan men zeker zeggen dat de eerste meer met synthese te maken heeft en de laatste meer met analyse. Maar voor de toekomst van de mensheid verwacht ik dat er een planeet-omvattende cultuur ontstaat (*noösfere*) waarin het analytische en het synthetische niet zozeer tot harmonisch evenwicht komen, als wel op de meest effectvolle wijze een relatie aangaan om een hoogwaardige cultuur richting meer omega. te scheppen.

De uitwerking van AOS in de menselijke historie is dus wat mij betreft die van een aanvang van syntheses dominantie, met dan een verschuiving naar grotere analytische vermogens, en hiermee gelijk opgaand het toegroeien naar een steeds effectvoller samenwerken van de analytische en de synthetische vermogens in de schepping van meer omega. Je zou daarbij kunnen spreken van een *omegacultuur*, een cultuur die relatief gezien en algemeen van een hoge kwaliteit is, en die ernaar toewerkt deze kwaliteit nog te verhogen. Ik wil dit verder verduidelijken met het volgende schema, waarin ik met trefwoorden heb getracht de analysedominante cultuur en de synthese-dominante cultuur te typeren. En waarin ik ook voorzover mogelijk heb getracht de omegacultuur weer te geven.

AOS

ik - netwerk - wij
anarchie - democratie - monarchie
argumenteren - schrijven - verbeelden
feiten, redenen - inzicht - intuïtie, visie
ideeën, abstracties - bewustzijn - emoties, sensaties
koud, afstandelijk - karakter - warm, deelnemend
areligieus, nuchter - wereldvisie - religieus, fanatiek
logisch, rationeel - creativiteit - open, fantasie
wetenschappelijk onderzoek - inzicht - mystiek, openbaring
humanisme, emancipatie - mens - organisch, hiërarchisch
liberalisme, kapitalisme - gemengd - socialisme, communisme
functioneel, zakelijk - Barok, Gaudi - animistisch, magisch
competitief, doelgericht - aandacht - communicatief, harmonie
cynisme, scepcis - streven naar omega - geloof, vertrouwen
pluralisme, relativisme - variatie - monisme, absolutisme
nihilisme, hedonisme - medeschepper - perspectief, inzet
mechanistisch - variatie op aos - religie, mythologie
materialisme - schepping - spiritualisme
Analyse - Omega - Synthese

Van grot en hut tot Skylab

Het zal duidelijk zijn dat in het schema tegengestelde mentaliteiten zijn weergegeven, gekoppeld aan tegengestelde cultuurvormen, wereldbeelden, vormen van samenleven, gedrag, interesse, enz. Daarbij is het een historisch feit dat de mentaliteit in de linkerkolom pas opkwam na die van de rechterkolom, modern kwam *na* premodern. Chronologisch gezien is de culturele ontwikkeling van de mensheid begonnen met kleine groepjes rondtrekkende jagers-verzamelaars, daarna kwam er een middentijd van grote mensenrijke beschavingen, vaak gevestigd in de delta van een rivier. Met weer daarna de huidige tijd die gedomineerd wordt door de moderne, technologisch hoogontwikkelde en planeetomvattende cultuur.¹⁰

Zou je je deze ontwikkeling in beelden willen voorstellen, dan kun je respectievelijk denken aan bijvoorbeeld een verzameling hutjes gemaakt van bladeren en takken, zoals bewoond door de pygmeëen in Zuidelijk Afrika; aan de verzameling lemen gebouwen, zoals die te vinden is in het oude stadsgedeelte van Marrakech, Marokko, en aan de verzameling wolkenkrabbers, zoals die te vinden zijn in de wijk Manhattan in New York. Deze beelden vertegenwoordigen zeer verschillende manieren van leven, denken en wereldinterpretatie. Er gaapt een afgrond van verschil tussen bijvoorbeeld een aboriginal in Arnhemland, Australië, en een student economie op een Amerikaanse universiteit. De aboriginal leeft in een heel andere wereld dan wij moderne westerlingen gewend zijn. Deze mens leeft in de natuur, leeft *van* de natuur, leeft in een hecht contact met de concrete en vaak harde wereld van zand, rotsen, vruchten, insecten, prooidieren, de bodem, de lucht, de dag en de nacht. Zijn wereld is een *magische* wereld, een wereld waarin de geesten van de voorouders aanwezig zijn in een berg, rivier of grote boom. Voorouders die hij tracht *na* te leven om in die wereld te *overleven*, met een minimum aan technische hulpmiddelen en een beperkte ideeënschat.

De filosoof en religiekenner Huston Smith typeert deze wereld van de vroege mens als een wereld *practisch zonder 'scheuringen en opsplitsingen'*.¹¹ De mens ervaart zich helemaal als deel van een stam, en die stam is weer ten zeerste onderdeel van de voedende natuur, de natuur die leven geeft, en die is als een 'schoot', een baarmoeder.¹² Ook de goden in die wereld zijn met de mensen verbonden, in die zin dat zij hun verre voorouders zijn, en daarmee hun verwanten en grote voorbeelden die oplichten vanuit een Gouden Tijd.¹³ Daarbij ervaart de jager-verzamelaar de wereld als ware deze een afspiegeling van een 'spirituele realiteit', een werkelijkheid

¹⁰ Een interessante beschrijving van de geschiedenis van de mensheid is te vinden in het recent verschenen: David Fromkin, *Het lot van de mensheid. Van de dageraad der beschaving tot de eenentwintigste eeuw*, Prometheus, Amsterdam, 2000. Interessant daarbij is bijvoorbeeld: Richard Leakey, *De oorsprong van de mensheid*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1995; Roger Lewin, *De ontwikkeling van de moderne mens*, Natuur & Techniek, Beek, 1996; J. Goudsblom, *Het regime van de tijd*, Meulenhoff, Amsterdam, 1997.

¹¹ Huston Smith, *De religies van de wereld. Onze grote wijsheidstradities*, Servire, Cothen, 1993, p. 398.

¹² *De religies van de wereld*, p. 400.

¹³ *De religies van de wereld*, p. 395.

van geest en creativiteit, een opperwezen dat onzichtbaar manifest is in alle natuurlijke verschijnselen. De Navajo-kunstenaar Carl Orman zegt hierover: "Sommige onderzoekers van de religie van de Navajo's zeggen dat we geen hoogste God hebben omdat hij geen naam heeft. Dat is niet zo. Het Opperwezen heeft geen naam omdat hij onkenbaar is. Hij is eenvoudig de Niet Gekende Macht. We vereren hem door middel van zijn schepping, want hij is alles in zijn schepping. De verschillende vormen van de schepping hebben iets van zijn geest in zich."¹⁴

In zijn typering van de, wat hij noemt, *oerreligies*, benadrukt Huston Smith *de afwezigheid daarin van scherpe scheidslijnen, breuken of opdelingen*. Alles is met alles verbonden als in een organisch geheel. En daarin is er geen, wat men later zou noemen, *transcendente* of metafysische, religieuze of numineuze werkelijkheid die men *ergens anders* situeert dan waar de natuur is. *Het religieuze zit in de natuur zelf of eigenlijk: de natuur zit in het religieuze*. De breuk, het afsplitsen, het 'ergens anders situeren dan in de natuur', buiten/boven de aarde of buiten alle materie, komt pas later, in de tijd van Jezus, Mohammed en Boeddha, de tijd van de grote historische, mensenrijke en meer complexe culturen.

Huston Smith: "Tot nu toe hebben we gesproken over de afwezigheid van scherpe scheidslijnen in de oerwereld, maar er ontbreekt nog iets dat minstens zo veelbetekenend is, en wel een lijn die deze wereld scheidt van een andere die haar overkoepelt en haar tegenpool vormt. Dit onderscheid komt pas op in de historische religies, waar het een belangrijke rol speelt. Plato, die vanuit een filosofisch standpunt de Griekse religie verwoordde, spreekt over het lichaam als een graf. Het Oude Testament stelt de geschapen wereld tegenover een heilige, rechtvaardige, transcendente Heer. Het hindoeïsme ziet de wereld als *maya*, iets dat nauwelijks werkelijk is. De Boeddha vergeleek de wereld met een brandend huis waaruit we moeten ontsnappen. Volgens een apocrief geschrift zei Jezus: "De wereld is een brug; steek hem over, maar bouw er geen huis". De koran vergelijkt de wereld met gewassen die snel moeten worden geoogst, omdat ze anders zullen verdorren tot stro. In Japan noemde Meester Taishi de wereld een leugen, waarnaast alleen de Boeddha waar is. Geringschatting van de wereld neemt in de historische religies een belangrijke plaats in. In de oerreligies zullen we een dergelijk scherp onderscheid nooit zien; een concept als de *creatio ex nihilo* bijvoorbeeld kennen zij niet. Oervolken zijn georiënteerd, laten we het nogmaals benadrukken, op één enkele kosmos die hen koestert als een levende schoot."¹⁵

De wereld van de jager-verzamelaar lijkt dus een magische wereld te zijn, een wereld vol onzichtbare krachten, van geesten die vereerd worden in bomen en bergen, een rivier, een rots, en in vooral ook dieren, in de beer, de tijger, de wolf, de eland

¹⁴ *De religies van de wereld*, p. 401.

¹⁵ *De religies van de wereld*, p. 400.

enzovoort. Waarbij het besef van een opperwezen, wat een meer analytisch en abstract denkend bewustzijn veronderstelt, *later* in de tijd is opgekomen. Met *daarna* weer de ontwikkeling tot 'God in de hemel', gescheiden van de materie. De jager-verzamelaar leeft een kort en onzeker bestaan in kleine gemeenschappen. Vaak is er een sjamaan die contact houdt met de geesten van bijvoorbeeld de voorouders, de verre vaders en moeders van de stam, die de eenheid van de stam uitmaken. Deze mens heeft totaal geen besef van bijvoorbeeld de rondheid van de planeet Aarde en zou de grootste moeite hebben met het begrijpen van het abstracte concept van een wereldbol. Zijn intelligentie is meer gericht op de omgang met mensen in kleine groepen en het zich handhaven middels jacht en visserij en eenvoudige landbouw. Er is wel al een begin van taal en mythologie en kunst. Maar vooral is er een intens besef van een geestelijke werkelijkheid, dat zich representeert in bijvoorbeeld de beelden die men tekent op de muren van grotten.

Een sprekend voorbeeld hiervan is de Stierenzaal in de grotten van Lascaux. Deze 'Sixtijnse kapel' van het Boven-Paleolithicum is waarschijnlijk ergens tussen 18- en 10.000 jaar geleden tot stand gekomen (in het Magdalénien). Interessant daarbij is de veronderstelling van de archeologen Lewis-Williams en Dowson, dat deze beelden gemaakt zijn door sjamanen, naar de beelden aangebracht door geesten die zij eerder in trance innerlijk gezien hebben. De rots waarop de beelden geschilderd zijn, wordt daarbij begrepen als het grensvlak tussen de echte wereld en de wereld van de geesten.¹⁶ Hedendaagse equivalenten van de jager-verzamelaar en zijn mentaliteit en leefwereld zijn nog steeds te vinden in bijvoorbeeld het oerwoud van Brazilië, in het noorden van Australië, Canada en Rusland en in bepaalde delen van Afrika. Als we echter terugkijken in de geschiedenis merken we, dat alle culturen uiteindelijk wortelen in een fase waarin het wereldbeeld van de jager-verzamelaar dominant is.

Dit wereldbeeld kort typerend zou je kunnen zeggen dat het gekenmerkt wordt door het besef van een kracht of van een geheel van krachten, dat te maken heeft met het leven, het bestaan van het leven, van de stam, de dieren, de planten, de bergen enzovoort. In één woord een kracht, die dit alles omvat en doordringt, bevat en veroorzaakt. Afgezien van nog andere kenmerken, het leven in hecht familieverband bijvoorbeeld, verwijst dit wereldbeeld naar een bewustzijn waarin de synthetische vermogens duidelijk sterker ontwikkeld zijn dan de analytische.¹⁷ Het is pas later, met het groter en complexer worden van de culturen, dat de analytische vermogens zich meer laten gelden. Dit vertaalt zich dan in wereldbeelden

¹⁶ Zie: Roger Lewin, *De ontwikkeling van de moderne mens*, Natuur en Techniek, Beek, 1996, p. 152 e.v.

¹⁷ De archeoloog Stephen Mithen gaat ervan uit dat het menselijk bewustzijn zich ontwikkeld heeft vanuit het dierenbewustzijn, en dat het belangrijkste kenmerk van deze ontwikkeling is het naast de algemene intelligentie verschijnen van *vormen van gespecialiseerde intelligentie*, waarmee een betere kwaliteit van informatie kan worden verkregen, en die in hun *onderlinge samenwerking* de algemene effectiviteit van het menselijk brein en bewustzijn in belangrijke mate vergroot heeft. Zie: Rita Carter, Christopher Frith (adv.), *Het brein in kaart gebracht. Op verkenning door de menselijke hersenen*, Uniepers, Abcoude en Segment/Natuur & Techniek, 1998, p. 30. Duidelijk is hier een manifestatie van analyse en synthese aanwijsbaar, die zich uit in de differentiatie van het hersenproces en daarna de onderlinge samenwerking

waarin *scheidingen* optreden, bijvoorbeeld Plato's Ideeënwereld die *gescheiden* is van de 'schijnwereld' van het concrete, of de God van Abraham die de wereld geschapen heeft, er *los* van staat, of de wereld van Zarathustra waarin de God van het Goede strijdt *tegen* het Kwade, of de *dualistische* wereld van Descartes, die is opgebouwd uit twee op zichzelf staande entiteiten, geest en materie.

Je ziet zo in feite dat de oude organisch samenhangende en animistische wereld in latere stadia van culturele ontwikkeling op allerlei manieren wordt *opgedeeld* door een bewustzijn waarin de analytische vermogens een steeds grotere rol spelen. Waarbij er overigens gebruik gemaakt wordt van ideeën materiaal dat deels al in het animisme aanwezig is. Zo lijkt het erop dat het concept van de 'Gouden Tijd' van de Goden (een omegaprojectie) gesitueerd wordt in de ideale toestand van *God in een hemel boven de aarde*, of in een ideale vorm van bewustzijn: de Boeddhanatuur. Terwijl dus die 'God in de hemel' (met eventueel een baard en daaromheen engelen, heiligen enzovoort) een *uitvinding* is die te maken heeft met een bepaalde vorm van bewustzijn. Een bewustzijn dat onderdeel is van een reeks van transformaties met elk eigen vormen van expressie in kunst, religie, samenleven enzovoort, maar die alle tezamen de menselijke geschiedenis uitmaken.

Heel duidelijk komt dit naar voren in bijvoorbeeld *de ontwikkeling van het godsbeeld*. In de woorden van de bioloog (en grondlegger van de sociobiologie) Edward O. Wilson: "De goden van onze voorouders waren goddelijke mensen. Volgens Herodotus gaven de Egyptenaren hen weer als Egyptenaren (vaak met lichaamsdelen van dieren uit het stroomgebied van de Nijl) en de Grieken stelden hen voor als Grieken. De grote bijdrage van de Hebreeërs was de combinatie van een volledig pantheon in één enkele persoon, Jahweh - een patriarch een woestijnvolk waardig - en de intellectuelisatie van Zijn bestaan. Hem afbeelden was verboden." "Tijdens de Verlichting distantieerde een toenemend aantal joods-christelijke theologen in hun pogingen om het theïsme in te passen in een meer rationalistische visie op de wereld zich van God als letterlijk persoon. Baruch de Spinoza, de belangrijkste joodse filosoof van de zeventiende eeuw, beschouwde de godheid als een transcendente substantie die overal in het heelal aanwezig was." "Onder vele van de meest liberale hedendaagse denkers neemt de ontkenning van een concrete goddelijkheid de vorm aan van processtheologie. Alles in deze meest extreme van alle ontologieën maakt deel uit van een naadloos en eindeloos complex web van zich ontvouwende relaties. God is manifest in alles."¹⁸ In nog twee navolgende artikelen zal dit thema van de evolutie van de menselijke psyche nader uitgewerkt worden. Duidelijk is al wel - en bovendien zeer typerend en illustratief - dat het beeld van het Heilige, het Numineuze, de diepere Werkelijkheid, steeds weer veranderd is naarmate het menselijk samenleven veranderde, en de culturele expressie, en de mentaliteit in het algemeen.

¹⁸ Edward O. Wilson, *Het fundament. Over de eenheid van kennis en cultuur*, Contact, Amsterdam/ Antwerpen, 1998, p. 280-281.

Nada Brahma: God is klank, groei, muziek in de maak

Ooit bespeurde men het numineuze alom in water, aarde, bomen, dieren, wolken, bergen enzovoort. Daarna zag men het in goden, machtige gestalten, ook van dieren en halve dieren. En in de zon en de sterren en planeten. In mensen ook, en in het vuur, de vlammen, dit verterende en transformerende. Overal zag men geesten, krachten en goden.

Toen kwam er een tijd dat er één God, één beginsel vereerd werd. Dat vertaalde zich bijvoorbeeld in de God die we kennen van Michelangelo: die sterke, bebaarde, en in de lucht zwevende, schepper-God. Die God die met een vinger wijst naar Adam en die de Vader is van Jezus, en ook verbonden is met de Heilige Geest, en zelfs met Maria. Een God die verbleef hoog in een hemel ver boven de zondige aarde.

Dit duurde zo een tijdje, maar uiteindelijk werd deze idee toch verlaten. Althans vooral filosofen en wetenschappers en andere zelfdenkers, zoals Nietzsche, de filosoof met de hamer, constateerden op een gegeven moment Gods afwezigheid en overbodigheid. Friedrich Nietzsche sprak het uit: "God is dood" - "Wij hebben hem gedood, u en ik..."¹⁹ Dit ging gepaard met de nogal onwaarschijnlijke, maar door sommigen fanatiek aangehangen opvatting dat het geheel van de werkelijkheid het resultaat is van toeval en selectie - alsof een auto vanzelf kan ontstaan uit een stapel naar beneden vallend ijzer.

¹⁹ Citaat van Friedrich Nietzsche. Jörg Aufenanger, *Filosofie*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1985, p. 184.

Tegenwoordig echter lijkt er een nieuw verhaal op te komen, dat de wereld behalve dat zij energie is en informatie en ontwikkeling, ook puur mentaal is, puur creatief, puur het werk van een Mozart tot de tiende macht. Het is iets creatiefs dat onzichtbaar alom werkzaam is in water, aarde, bomen enzovoort. En het is als muziek, deze wereld, het lijkt allemaal een vorm van muziek te zijn. Dat God als een componist deze materiële expressie denkt en organiseert en ontwikkelt in de richting van een steeds betere kwaliteit van expressie. Dit nu is, of wordt steeds meer, het nieuwe beeld van God, het nieuwe beeld van de werkelijkheid.

GODSDIENST IN DE NEGENTIENDE EEUW

*Peter van Rooden*²⁰

"Immanuel Kant is de onverbiddelijke filosoof geweest, hij heeft de hemel bestormd, hij heeft het hele garnizoen over de kling gejaagd, de opperheer van de wereld zwemt onbewezen in zijn bloed, er is geen albarhartigheid meer, geen goede vader, geen beloning daarboven voor onthouding hier op aarde, de onsterfelijkheid van de ziel blaast zijn laatste adem uit - dat rochelt en steunt ..."

Dit is Heinrich Heine in 1834, in een boek dat voor een Frans publiek de recente filosofische en religieuze ontwikkelingen in Duitsland uiteenzette. Het is een mooie omschrijving van een bekende interpretatie. In de 19e eeuw sterft God. Hij gaat dood omdat mensen niet meer in hem geloven. De wijsbegeerte, de historische kritiek en bovenal de natuurwetenschap slagen erin de wereld adequaat te beschrijven zonder een beroep te doen op God. "Dat is een hypothese die ik niet nodig heb, sire", antwoordde een geleerde toen Napoleon hem vroeg naar de plaats van God in zijn astronomisch model.

In de eeuwenoude strijd tussen de wetenschap en de godsdienst, om de titel van een beroemd 19e-eeuws boek aan te halen, zou de kennis eindelijk de overhand over het geloof behaald hebben. Galilei werd nog gedwongen zijn inzicht dat de aarde om de zon draait te herroepen; Darwins inzichten worden alleen nog bestreden in achterlijke Amerikaanse staten als Arkansas of Kansas.

Er kleven aanzienlijke problemen aan deze interpretatie. Persoonlijk word ik als ik om mij heen kijk vooral getroffen door het feit dat mensen nog steeds geen enkele moeite hebben de meest baarljke onzin te geloven. Dat is niet meer dan een indruk. Belangrijker is dat de hele gedachte van een strijd tussen godsdienst en wetenschap onjuist is. Darwin kreeg een staatsbegrafenis in Westminster Abbey, waarbij de primaat van de Anglicaanse kerk, de aartsbisschop van Canterbury, vooring. Ook tegenwoordig geldt nog: hoe harder de wetenschap, hoe meer beoefenaars ervan gelovig zijn. Meer natuurwetenschappers zijn lid van een kerk dan tekstgeleerden, en die zijn op hun beurt religieuzer dan de beoefenaars van de boterzachte sociale wetenschappen.

Wat is er dan wel gebeurd in de 19e eeuw? Op zijn best kan men stellen dat toen voor het eerst intellectueel hoogwaardige ontkenningen van het christendom en daarmee van godsdienst als zodanig werden geformuleerd. Dat gebeurde doorgaans niet door wetenschappers zelf, maar door mensen die nieuwe wetenschappelijke inzichten gebruikten om een goddeloze interpretatie van de werkelijkheid naar voren te brengen. De verhouding tussen Huxley en Darwin is wel het

²⁰ Peter van Rooden is lid van de onderzoeksgroep Godsdienst en Maatschappij van de UvA. Hij hield deze lezing op 9 november 2000 voor de SLAA in Amsterdam.

beste voorbeeld. Darwin was een groot geleerde, maar was niet geïnteresseerd in de levensbeschouwelijke consequenties van zijn gedachten. Huxley was een popularisator, die gebruik maakte van Darwins gedachten om zijn eigen agenda door te zetten. Dergelijke verhoudingen herhalen zich in de hele 19e eeuw, en hoe vulgairder de popularisator, hoe groter zijn succes...

Dit was nieuw. Nog rond 1750 was in het Westen een ontkenning van de rationaliteit van de religie niet echt steekhoudend, in de zin dat het de verdedigers van het christendom niet moeilijk viel om kritiek op hun waarheidsaanspraken te weerleggen met een juist beroep op de beste kennis die in hun tijd geproduceerd werd. Pas in de 19e eeuw werd het mogelijk om de beste kennis die geproduceerd werd ook te gebruiken om het christendom en de religie te ontkennen. Maar het tegendeel van de situatie rond 1750 werd niet bereikt. Gelovigen zijn nooit gereduceerd tot de positie van atheïsten rond 1750, dw.z. tot onredelijke mensen die niet op de hoogte van de beste gedachten van hun tijd zijn. Na zijn schets van Kant als hemelbestormer beschrijft Heine hoe de filosoof opkijkt en zijn huisknecht Lampe ziet, zich bedenkt dat die simpele man de godsdienst nodig heeft en dan de *Kritik der praktischen Vernunft* begint te schrijven, waarin wel een wijsgerige plaats voor God wordt ingeruimd. Godsdienst is iets waar alleen ongeschoolde zielen behoefte aan hebben. Maar dit is een verkeerde uitleg van Kant, en Heine zelf, toch niet de domste 19e-eeuwer, nam volledig afstand van deze interpretatie in het voorwoord tot de tweede Duitse druk van zijn *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*. Hij bekende zich daar tot het geloof.

Is er dan maar weinig gebeurd? Is de 19e eeuw geen omslagpunt in de geschiedenis van de godsdienst? Is de strijd tussen kennis en geloof alleen een zaak van intellectuelen, die, zoals intellectuelen doen, het belang van rationele argumenten overschatten? Hadden Heine en Nietzsche en al die andere 19e-eeuwers ongelijk met hun diagnose dat de godsdienst in hun dagen radicaal aan het veranderen was? Nee. Maar ze beschreven die verandering op de verkeerde manier.

Vergelijk het christendom in 1789 en in 1989. Het meest in het oog springt de geografische uitbreiding. Aan het eind van de 18e eeuw was het christendom in feite beperkt tot Europa, de door Europa beheerste gebieden in Noord- en Zuid-Amerika en de Europese handelsposten in Afrika en Azië. Daarnaast waren er christelijke kerken in het Midden-Oosten, in Egypte en Ethiopië, in Armenië en op de Balkan, resten van een christelijke expansie die zo'n duizend jaar eerder tot stilstand was gekomen. Het zou onjuist zijn het christendom in 1789 een wereldgodsdienst te noemen. Aan het eind van de twintigste eeuw was het dat wel. Er is geen werelddeel waar geen christenen aanwezig zijn. In Afrika bezuiden de Sahara en in Oceanië is het de godsdienst van de meerderheid van de bevolking. Waar het christendom slechts enkele procenten van de bevolking tot zijn aanhang rekent, zoals in het grootste gedeelte van Azië, is zijn invloed buitenproportioneel. Dat is deels een gevolg van zijn missionaire activiteiten, die ook de andere

godsdiensten tot allerlei inspanningen hebben aangezet, maar vooral van de schoolsystemen die, als onderdeel van de zending, overal ter wereld werden opgezet. Vrijwel alle nieuwe leiders van de na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk geworden koloniën waren opgeleid aan zulke scholen. In West-Europa gaat het sinds de jaren 1960 niet goed met het christendom, maar er is geen enkele reden om aan te nemen dat dit een exemplarische ontwikkeling is, die in de loop van de tijd wel door de rest van de wereld gevolgd zal worden. De West-Europese ontwikkeling is een bijzonder geval. Negentiende-eeuwers valt het niet kwalijk te nemen dat ze dachten dat de wereldgeschiedenis bepaald werd door gebeurtenissen in Europa. Wij kunnen dat niet meer. En als men dat Europees perspectief verlaat, is het opeens niet meer zo vanzelfsprekend om de 19e eeuw te interpreteren als het sterfbed van God. Integendeel. Het is, in de woorden van de vrome zendingshistoricus Scott Latourette *the great century*, een periode in de geschiedenis van het christendom die op grond van zijn vitaliteit, energie en creativiteit alleen te vergelijken valt met de glorieuze eerste drie eeuwen van onze jaartelling, toen het christendom, begonnen als een kleine joodse secte in Palestina, zich op eigen kracht verspreidde door het hele Romeinse rijk.

Een tweede, zelfs ingrijpender verschil tussen 1789 en 1989 springt minder in het oog. Kort gezegd bestond het christendom aan het eind van de achttiende eeuw in de vorm van een christelijke publieke sfeer, die door de overheden in stand werd gehouden, terwijl het aan het eind van de 20e eeuw bestaat in de vorm van een christelijk publiek, dat door de markt of door onderwijs gecreëerd wordt. Nog korter: in de 18e eeuw bestaat het christendom als orde, in de 19e en 20e eeuw als mensen. Stel, u bent een christen rond 1775 en u wilt iets doen als christen. Dat is, ten eerste, een uiterst merkwaardig en in feite subversief verlangen. U kunt op dezelfde geschokte reacties rekenen als een onderdaan die iets politieks wil doen. Er zijn, ten tweede, geen aanvaarde mogelijkheden om als leek iets christelijks te doen, net zo min als er aanvaarde mogelijkheden zijn om als onderdaan politiek te bedrijven. Er zijn geen zendingsgenootschappen of christelijke liefdadigheidsverenigingen, net zo min als er politieke partijen of vakbonden zijn. Er is kortom geen legitieme manier om als christen religieus of om als onderdaan politiek actief te zijn. De enige mogelijkheden zijn rebellie of sectarisme en beiden worden even effectief onderdrukt.

Ik maak de vergelijking tussen politiek en religie niet alleen om iets vreemds duidelijk te maken. Wat de moderne, in de zin van 19e- en 20e-eeuwse, geschiedenis van religie zo bijzonder maakt, wat ervoor zorgt dat al die 19e-eeuwse denkers zo over godsdienst nadenken, is een fundamentele politieke omslag, die gestalte krijgt als gevolg van de consequenties en invloed van de Amerikaanse Revolutie van 1776 en de Franse Revolutie van 1789. Wat deze revoluties bewerkstelligde was een volledige verandering in wat voortaan als een legitiem politiek gezag zou worden gezien. Legitieme politiek werd voortaan niet meer voorgesteld als het onderhouden van een orde, een hiërarchie, maar als het

creëren van een gemeenschap van burgers in de vorm van een natie. Het scheppen van die morele gemeenschap is de taak van één instantie, de staat. Een orde kan onderhouden worden door een veelheid van instanties, machtscentra en instellingen, door gerechtshoven, stadsbesturen, corporaties van geestelijken, groepen als de adel of gilden, personen als koningen of graven. Een gemeenschap heeft één centrum. Sinds 1800 heeft dit politieke programma van het nationalisme zich als een olievlek over de wereld verspreid, zozeer dat wij ons geen andere politieke vorm dan de natiestaat meer voor kunnen stellen. Het gaat bij deze politieke grondverschuiving niet om de overgang van dictatuur naar vrijheid of van monarchie naar democratie. De verandering betreft iets fundamenteleers: de voorstelling of politiek eigenlijk bestaat in het onderhouden van een orde of het scheppen van een gemeenschap.

De geschiedenis van het moderne christendom, zoals overigens die van alle godsdiensten, wordt wezenlijk bepaald door deze politieke verandering. Voor 1800 was het christendom aanwezig in een orde. Onder kerk werd altijd een ingestelde groep van geestelijken verstaan, die opgenomen was in de politieke en sociale hiërarchie. Na 1800 kan het christendom alleen aanwezig zijn in mensen, en 'kerk' wordt een aanduiding voor een groep christenen. Het zijn de details van deze omslag die het belang van godsdienst in de 19e eeuw zo ongemeen groot maakten.

Het ging niet vanzelf en kon op allerlei manieren gebeuren. Altijd leidde de overgang tot conflicten, tussen christenen onderling en tussen christenen en niet-christenen, en het zijn die conflicten die ervoor zorgden dat de 19e eeuw zowel de grote eeuw van de secularisatie, als de grote eeuw van de kerstening werd. De rooms-katholieke kerk verzette zich meer dan enige andere kerk tegen de opkomst van de nieuwe natiestaat, zozeer dat tijdens de Franse Revolutie christendom en staat lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan. De Franse Revolutie liet Europa de strijd tussen Links en Rechts na, en het was de oppositie van de katholieke kerk tegen de Revolutie die ervoor zorgde dat dat ook een strijd zou zijn tussen het geloof en het ongeloof en die aan grote delen van Europees Links de traditie van een militant secularisme naliet.

Interessanter dan dit uiteindelijk vruchteloze en altijd voornamelijk symbolische verzet tegen de opkomst van de natiestaat is het gebruik door christelijke kerken van de nieuwe mogelijkheden die de nieuwe politieke orde hun bood. Alweer biedt de katholieke kerk een goed voorbeeld. De revoluties beroofden haar van haar rijkdom en ontnamen haar de ondersteuning door de staat. In de loop van de 19e eeuw wendde ze zich tot het volk en schiep een moderne religieuze massacultuur, zo vol wonderen en beelden, kleuren en geuren, devoties en pelgrimages, zo uitbundig en creatief en zo centraal georganiseerd en gestandaardiseerd, dat het resultaat iedere vergelijking met de moderne massamedia kan doorstaan. In de tweede helft van de 19e eeuw gebruikte de kerk het hele arsenaal van moderne

sociale vormen - verenigingen, genootschappen, vakbonden, agrarische coöperaties, politieke partijen, kranten en weekbladen - om sociale werelden te scheppen van een werkelijk verbijsterende kracht en complexiteit, in staat om iedere aanval van de moderne liberale staat af te slaan. Net zo min als dat het geval is met de hedendaagse islamitische fundamentalisten, ging het hier om een rest uit het verleden. De reactionaire ideologie van de kerk versluisde het volledig nieuwe en moderne karakter van haar activiteiten.

Nieuwe protestantse kerken, bovenal in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, ontdekten in de 19e eeuw op vergelijkbare wijze de kracht die ontleend kon worden aan het organiseren van individuen als christenen binnen de maatschappij middels vrijwillige organisaties en een populaire pers. Rond 1850 behoorde de helft van de Britse christenen tot evangelicale kerken die vijftig jaar eerder misschien één procent van de bevolking tot hun aanhang hadden kunnen rekenen. De meerderheid van de Amerikaanse christenen behoorde in dat jaar tot kerken die rond 1800 nog niet eens bestonden of marginale groepen waren geweest.

De uitbreiding van het christendom over de hele wereld die in de 19e eeuw plaatsvond, was vrijwel volledig het werk van deze nieuwe evangelische en katholieke organisatorische werelden, die niet langer op de staat steunden, maar hun kracht ontleenden aan hun verwevenheid met de maatschappij. Natuurlijk maakten ze gebruik van de mogelijkheden die het westers imperialisme en kolonialisme hun bood, maar de zending en missie vonden plaats los van de koloniale overheden en werden vaak door hen belemmerd.

Naast het gebruik van het principe van de vereniging waren er nog andere manieren om het christendom te realiseren onder het regime van de natiestaat: het christendom kon geproduceerd worden als een soort etniciteit - zowel in de vorm van religieus nationalisme als van immigrantengemeenschappen - of als onderwijs of consumptiegoed. Al deze nieuwe manieren om het christendom maatschappelijk te realiseren hadden gemeen dat ze het produceerden in de vorm van individuen die lid waren van een gemeenschap. Kortom, het christendom werd partij. Het verwierf de krachtige aanhang, diepe loyaliteit en betrokken inzet, waar alleen een partij op kan rekenen. Tegelijk verloor het zijn omvattend karakter en vond of creëerde het altijd tegenstanders.

Dit is wat de 19e-eeuwers proberen te beschrijven als ze het over godsdienst hebben. Ze gaan er allemaal als vanzelfsprekend van uit dat het christendom in personen, in mensen, in het innerlijk bestaat en dat de kracht van godsdienst berust op de som van individuele religieuze overtuigingen. Vandaar die enorme belangstelling voor de geloofwaardigheid van christelijke voorstellingen en die concentratie op de veronderstelde conflicten tussen de wetenschap en het geloof. Ze gaan er ook allemaal van uit dat hun eigen en moderne tijd gekenmerkt wordt door een afname van het geloof en dat religieuze overtuigingen vroeger sterker

waren. De sociale wetenschappen zijn meer dan welke andere discipline ook gestempeld door deze veronderstellingen. Tocqueville is een eerbare uitzondering, maar verder gaan vrijwel alle vaders van de sociale wetenschappers, van Comte tot Weber en Durkheim, er als vanzelfsprekend van uit dat de godsdienst in hun dagen in een crisis verkeert. Ze keken om zich heen en zagen dat godsdienst in hun tijd zijn kracht ontleende aan vrijwillige organisatie en de inzet van de gelovigen. Dan keken ze naar het verleden, meenden daarin een veel sterker christendom te zien en concludeerden dat de mensen vroeger dus sterker, krachtiger en in grotere getale geloofden. Het sociaal-wetenschappelijke probleem van de moderniteit wordt dan hoe het komt dat de mensen in de loop van de geschiedenis hun geloof hebben verloren. En dan komen ze op al die verklaringen - de groei van de wetenschap, de rationalisering, de sociale differentiatie, de overgang van Gemeenschap naar Gesellschaft - die ook nu nog de moderne secularisatietheorieën bepalen. Maar het is allemaal fout, omdat godsdienst voor 1800 helemaal niet bestond als iets wat berust op het innerlijk van mensen en ook zo niet gezien werd. Het is pas in de afgelopen twintig jaar dat de sociale wetenschappen zich beginnen te bevrijden van deze 19e-eeuwse erfenis.

Heinrich Heine eindigt het boek waar ik mee begon met een literaire vergelijking tussen de Franse Revolutie en de Duitse filosofische ontwikkelingen rond 1800. Bij hem is dat een literair, ironisch stijlmiddel. Maar in een diepe zin had hij gelijk. De geschiedenis van godsdienst in de moderne tijd wordt uiteindelijk niet bepaald door de filosofie, de wetenschap of de economie, maar door de politiek.

DE EDUCATIEVE INSTELLING VAN BAHÁÍ GEMEENSCHAP NEDERLAND

zet de lijn voort van het Wetenschap/Religie-debat dat zij sinds 1998 houdt met de Táhirih-lezing:

Misbruik van wetenschappelijke argumenten, God en toeval

Spreker: Prof. Dr. Ronald Meester
zondag 25 maart 2001 van 11:00 tot 16:30

Conferentie-oord De Poort, Biesseltsebaan 34, GROESBEEK (bij Nijmegen)

Toegang gratis. Voor verdere inlichtingen: Drs. E.J.Fienieg: 076-5411737

TI@Bahai.NL; www.ti.bahai.nl

Kuitert over God

Sjoerd L. Bonting

Inleiding

Alvorens over het meest recente boek van H.M. Kuitert *Over religie*¹ te spreken, schets ik eerst kort zijn theologische ontwikkeling.² Kuitert (geb. 1924) was hoogleraar theologie (1967-1989) aan de Vrije Universiteit. In de periode 1964-74 legt hij als een verlicht gereformeerd theoloog de kritische bijbelstudie uit aan de leden van zijn kerk,^{3/4} en schrijft hij over veranderingen in het theologische denken.⁵ In deze boeken aanvaardt hij nog steeds de Bijbel als 'enige bron en regel van het geloof' en beticht hij Bultmann, Tillich, Robinson en Dorothee Sölle van onbijbels denken. Hij verklaart dat hij 'een orthodox Christen is, die gelooft in verzoening door het kruis van Jezus en in de opstanding als de weg tot nieuw leven' (noot 5, p. 135).

Na 1974 treedt een steeds verdergaande radicalisering van zijn ideeën op. In *Zonder Geloof Vaart Niemand Wel*⁶ stelt hij dat een theoloog kritisch moet selecteren uit de verschillende bestaande en nieuwe christelijke antwoorden (p.100), hoewel hij de NT-verhalen over Jezus toch nog als een blijvende kern ziet (p.108). Maar in een televisiedebat (1975)⁷ met Schillebeeckx over diens Jezusboek⁸ relativeert Kuitert de universele betekenis van Jezus als tijd- en cultuurgebonden. Schillebeeckx daarentegen stelt dat in laatste instantie de Jezus van het NT de norm is en wij niet elk willekeurig Jezusbeeld kunnen maken. In *Wat heet geloven* (1977)⁹ zoekt Kuitert een heuristisch (zelfverklarend) model om het geloofsverschijnsel te definiëren. Na openbaring, Bijbel, traditie en dogma als leidraad te hebben verworpen, stelt hij dat we een *zoekontwerp* moeten hebben, om daarmee naar 'sporen van God in onze wereld' te zoeken (p.140-159). In zijn latere boeken wordt duidelijk dat 'zoekontwerp' staat voor Kuiterts persoonlijke oordeel wat geloofwaardig is.

In een tweede televisiedebat met Schillebeeckx (1986),¹⁰ geeft Kuitert toe schepping en verlossing niet bij elkaar te kunnen brengen (blijkbaar houdt hij nog steeds vast aan de idee van een eenmalige, perfecte schepping, die later bedorven wordt door menselijke zonde). Hij ziet de kerk als een noodzakelijk kwaad, en voelt zich beschadigd door zijn kerk.

In zijn bestseller *Het Algemeen Betwijfeld Christelijk Geloof* (1992)¹¹ schrapt Kuitert transcendentie en openbaring uit zijn 'zoekontwerp' onder het motto 'alles van boven komt van beneden'. Hij besteedt veel ruimte aan de *theodicee*, 'het bittere raadsel van de goede schepping' (p. 73-81, 97-112), maar kan het niet oplossen, omdat hij vasthoudt aan schepping uit niets en het Hebreeuwse woord *tov* in Gen. 1:10 e.v. misinterpreteert als 'actueel goed', in plaats van als 'goed voor het bestemde doel'. Hij vermeldt de evolutietheorie (p. 76-77), maar zegt deze niet te kunnen verzoenen met de schepping. Over Jezus zegt hij, dat zijn prediking was als die van een Farizeeër (voorbijgaand aan Mt. 23) en verwerpt hij Jezus als Zoon

van God ('verklede prins'), de tweenaturenleer (die hij bespot) en de incarnatie (p. 124-141). In een debat over dit boek met de agnostische historicus H.S. Versnel (1993)¹² hekelt deze Kuiterts arbitraire verwerping van leerstukken en van de autoriteit van Bijbel en traditie, waardoor hem slechts een beroep op zijn gezonde verstand overblijft. Kuitert zegt: *mijn gevoel of het me iets doet is een test van mijn zoekontwerp*.

In *Zeker Weten* (1994)¹³ geeft Kuitert een diagnose van zijn geestelijke malaise: (overal onzekerheid, zekerheden zijn ons ontnomen, geloofstraditie staat op de tocht, alles wankelt, de kerken lopen leeg omdat moderne ideeën te lang buiten de deur zijn gehouden) en levert dan een drastische therapie. Christenen moeten zichzelf bevrijden van doctrines en geloofsvoorstellingen. Openbaring en bijbel bieden geen zekerheid; schepping, zondeval en verlossing zijn mythen en het hele mythische wereldbeeld is passé; de traditionele christologie moet worden verworpen; het koninkrijk van God is een menselijke utopische droom. Hij noemt de evolutieleer, maar weet daar geen weg mee, want 'evolutie heeft geen doel'. Hij verwerpt ook: *postmodernisme*; *symbolisme* ('symbolen moeten naar een realiteit verwijzen'); *fundamentalisme* (wegens het geweld van het islamitische fundamentalisme!); en *orthodoxie* (leidt tot religieuze disputen). Voor hem resteert alleen: kinderlijkheid af te leggen, op te groeien, weg te gooien wat onhoudbaar is, zelf te bepalen wat je wilt geloven, niet herinterpreteren, maar alles loslaten wat niet tot je 'zoekontwerp' behoort, 'afstropen tot op het bot'. De God die hij heeft overgehouden, zegt hij, is een transcendente Schepper, een God die noch dood, noch leven, noch lot, noch geluk, noch volk, noch kerk, noch kerkelijke leer is.

Zijn boek *Jezus, Nalatenschap van het Christendom* (1998)¹⁴ gaat op dezelfde voet voort. Op zijn gebruikelijke arbitraire wijze, zonder serieuze argumenten, verwerpt hij de bijbelse en conciliaire christologie (Nicea-Chalcedon). Zijn slotconclusie is: de enige zekerheid die we hebben is dat Jezus een jood was met een joods geloof, een sympathisant van de Farizeeën (verwaarlozend Mt. 23). Dus kon Jezus onmogelijk geloven in een God-op-aarde, en zal hij zichzelf nooit Zoon van God genoemd hebben, en dus (!) was hij niet de Zoon van God. Het enige nieuwe in Jezus en het NT is dat het Verbond wordt uitgebreid tot de niet-joden. Kuitert vergeet dat Jesaja al sprak over het licht van de volken, van de naties en van de wereld (Jes. 42, 49, 51, 52, 56 en 61). Hij besluit met een liquidatie-uitverkoop van 'overbodige artikelen': tweenaturenleer, drieëenheid, iconen, maagdelijke geboorte, hemelvaart, wederkomst, oordeel, de grote christelijke feesten, en alle 'Jezusvroomheid'. Tenslotte is Kuitert dus teruggekeerd tot het judaïsme zonder messias: christologie 'afgestroopt tot op het bot'.

Uitgangspunten

Vanuit deze achtergrond was ik nieuwsgierig naar wat Kuitert zou zeggen over God, want daarover gaat het hier besproken boek. Met titel en ondertitel *Over religie. Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*¹ wil de schrijver ons doen den-

ken aan het eerste werk van de Duitse liberale theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) *Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799). Waar deze laatste zich richtte tot de ongelovigen met de vraag waarom zij de religie verworpen hadden, zegt Kuitert zich te richten tot de nieuwkomers, zij die religie ontdekt hebben als een verborgen schat (p. 11). De oudgedienden onder de liefhebbers zijn uitgekeken op de schat of zijn hem kwijt. Vervolgens zegt hij te zullen afrekenen met de voorstelling van God als persoon; God is een uitleg van het zich aangesproken voelen. 'In hun religies vullen mensen in door Wat of Wie'. Wat hij na jaren van 'uitpakken' (zie mijn inleiding) geleerd heeft is dat geloven 'betoon van geest en kracht' is. Dit is een typische 'kort door de bocht'-redenering, een toepassing van zijn eerder genoemde stelling: 'alles van boven komt van beneden'. Ik meen dat wij als schepsels niet mogen verwachten dat wij God kunnen definiëren vanuit ons denkvermogen, dat is ons niet gegeven. Maar mogen wij niet aannemen, dat de God die ons geschapen heeft als intelligente wezens met ons in verbinding treedt? Zou ons beeld van God niet ontstaan uit een wisselwerking tussen ons denken en Gods zelfopenbaring?

Na de vrome verklaring dat hij geheel aan hun kant staat, vraagt hij de liefhebbers: Waarom storten jullie je zo roekeloos in religie? (p. 17) Hij ziet drie redenen: 1. ontroering zoeken, maar 'een bordje ontroering klaarmaken en daarvan genieten (de eucharistie) is geen religie'; 2. geborgenheid in moeilijke tijden zoeken, maar dat kun je ook elders vinden; 3. mysterie zoeken in de *high-tech*-cultuur; dat kan hij zich voorstellen. Heeft de liefhebber enig besef van God? (p. 21). Besef van God moet je hebben, wil je van religie niet een liefhebberij maken. Je moet je aangesproken voelen, al kom je dan misschien niet uit bij de christelijke God. Wat is geloven? Met 'geloven' kun je in een zee van wazigheden terecht komen, zegt Kuitert, en daar houdt hij niet van. Geloven is vertrouwen, maar voor hem is dat 'vertrouwen op een ander' (vader en moeder, 'overleveringen' van de kerken), blijkbaar niet vertrouwen op God, wat voor mij essentieel bestanddeel van geloven is. Kuitert spreekt over 'schaamteloos alles door elkaar klutsen als het over godsdienst, geloof, religie, of God gaat' (p. 24). Ook al is het geloof van vele kerkleden verward en incompleet (zoals ik uit de enquêtes in *God in Nederland* afgeleid heb),¹⁵ zo erg is het m.i. niet.

Na nogmaals op het belang van gevoel in religie te hebben gewezen, stelt Kuitert: Religie (als ontroering, kick, bevinding) en christendom (als leerstelling, vaste waarheid) zijn uit elkaar gegaan (p. 34) en in dit boek wil hij ze weer bij elkaar brengen. Maar ik geloof zijn stelling niet. Voor mij zijn gevoelsmatig geloven (*faith*) en rationeel geloven (*belief*) twee bij elkaar behorende aspecten van het christelijk geloof.¹⁶ En rationeel geloven is niet 'leerstelligheid', het opleggen van geloofsregels. Van dit laatste heeft Kuitert grote pijn ervaren ('voelt zich beschadigd door zijn kerk'; ref. 10). Hij zegt de 'oudgedienden, grijs geworden in dienst van God en kerk' ook te willen aanspreken (p. 35). En dan gaat hij ertegenaan.

Geloofsvoorstellingen

Na veel gekeuvel antwoordt Kuitert: ik beweer niet dat God niet bestaat, maar 'wat we in doorsnee met God bedoelen bestaat niet'. Hij stemt in met het Tweede Gebod, het beeldverbod (p. 42 e.v.), maar ziet niet dat het hele OT spreekt over God, echter niet ontologisch (zoals Kuitert doet), maar dynamisch, over het handelen van God. Daarom spreekt hij over ons godsbeeld als dat van een 'uitvergroet mens'. Maar ik meen dat we niet meer kunnen als schepsels sprekend over Hem die ons schiep. Na een hoofdstuk over de ontwikkeling van het godsbegrip (waar hij weer zwijgt over een wisselwerking tussen ons denken en Gods voortgaande zelfopenbaring) houdt hij zich bezig met het begrip 'persoonlijke God' (p. 61 e.v.), hetgeen hij ten onrechte gelijkstelt aan 'mensvormige God'. Dan haalt hij er de evolutietheorie bij en stelt dat daarmee het hele bouwwerk van de klassieke leer instort (p. 69 e.v.). En waarom? Alweer vanwege het probleem van het kwaad: erfelijke ziekte is het gevolg van een fout gen en dat kan God nooit gemaakt hebben. Dus exit persoonlijke God. Weer kort door de bocht. Heeft Kuitert zich ooit afgevraagd, hoe evolutie van primitief naar complex leven zou kunnen plaatsvinden zonder genmutaties?

Later beweert Kuitert dat de metafysica is afgebroken door de fysica (p. 73). Maar dat is onzin: de fysica kan per definitie niets over de metafysica zeggen; hoogstens zijn sommige dingen, die vroeger tot de metafysica gerekend werden, door de opkomende fysica verklaard en dus tot fysica geworden, bijv. de kosmische en biologische ontwikkeling in Gen. 1, maar dan nog is het een treffende vóórwetenschappelijke parallel van ons huidige wetenschappelijke beeld.¹⁷ Hij ziet religie als het 'product van evolutie' (p. 79). Daar ben ik het mee eens, maar ik zie dit als Gods voortgaande zelfopenbaring aan de mens,¹⁸ in interactie met de zich ontwikkelende menselijke geest. Gelukkig wil Kuitert niet zo ver gaan om God als een product van ons brein te beschouwen.

De vraag of 'God product van religie' is, acht hij onbeantwoordbaar (p. 105 e.v.). Afhankelijkheidsbesef (contingentie) is de religieuze oerervaring, maar, zegt hij, het is een zich opdringend besef, dat een 'buiten' veronderstelt, een omgeving die kan maken of breken. Zonder zo'n 'buiten' wordt religie pure subjectiviteit, los van de werkelijke wereld, en dat mag niet. Religie sluit kennen in, gebruik van ons verstand (p. 121), maar metafysica ('bij God op tafel kijken') kan niet. Alleen via het gewone ervaren we 'buiten'. Later concludeert hij dat de religieuze oerervaring geborgenheid is, overgave. Voor mij kan contingentie *leiden* tot overgave en geborgenheid, maar *is* het niet (denk aan *global warming*). Tenslotte, zegt Kuitert, kan de oerervaring leiden tot de Wie-vraag. Geloofsvoorstellingen zijn uitleg van ervaringen en zijn nodig (p. 135 e.v.), maar de veelheid van geloofsvoorstellingen en religieuze waarheden maakt het een onoplosbare puzzel. Geloofstradities zijn interpretaties van de Onbekende Macht, ontworpen door mensen van vroeger. En dan volgt de conclusie: we hebben een zoekontwerp nodig, wat voor Kuitert betekent: wat *hij* geloofwaardig acht (zie inleiding).

God geen persoon maar wel Schepper

Welke plaats ruimt Kuitert nog voor God in? 'God als persoon is een bedenkensel onder de bedenksels, daar ontkomen we niet aan', want een persoon heeft een lichaam. Hij vergeet dat de christelijke geloofsleer de Heilige Geest als persoon ziet zonder deze een lichaam toe te kennen. Kuitert verstrikt zich hier weer in zijn ontologische benadering. De dynamische benadering, ziende naar de *daden* van God in schepping, vervolmaking en verlossing, laat weinig twijfel over aan een persoonlijke God. Maar Kuitert gaat lustig voort: 'theïsme (God als persoon) kan niet, is onhoudbaar..... De overige argumenten (het kwaad, wordingsgeschiedenis van mens en wereld) sla ik dan maar over'. En daarmee valt voor hem de hele christelijke geloofsleer, want die kan niet zonder een persoonlijke God. Dat hij niet meer gelooft in God wil hij nog net niet zeggen, maar dan moet God vervangen worden door 'Macht' (hoewel dit zijn 'overige argumenten' niet kan oplossen).

Na een hoofdstuk over transcendentie ('versluiserende term voor het onbruikbaar bevonden woordje God') bespreekt hij God als Schepper. Na zich verstrikt te hebben in *creatio ex nihilo* en Voorzienigheid, 'goed' in Gen. 1, Auschwitz, Robinson's *Honest to God* (hier instemmend, maar in 1972 door hem veroordeeld wegens onbijbels denken),⁵ concludeert Kuitert: 'de Schepper is minstens werkende werkelijkheid, de ervaring van het zich aangesproken voelen, God is het lot, maar meer dan het lot, want wij voelen ons aangesproken' (p. 183). Na een hoofdstuk over het 'zich aangesproken voelen' ('daardoor zijn mensen geëvolueerd tot mensen', p. 191) volgt een beschouwing over God de Schepper als het Woord. Dit begrip is acceptabel voor hem, maar niet de Bijbel als Gods Woord (vanwege het bijbelse literalisme in zijn kerk; p.195). Het Woord is niet het leerstellige woord, maar de sprekende God, en de Geest is de macht van het Woord. Onder het motto 'we moeten niet alle geesten vertrouwen' (1 Joh. 4:1; een wat ongelukkig gekozen tekst, want Johannes hanteert in v. 2 geloof in de incarnatie als toetssteen, en daar gelooft Kuitert niet in)¹⁴ spreekt Kuitert over valse profeten in de Bijbel en de bedriegelijke 'doorgevingen' (*channeling*) in de *New Age*-beweging.¹⁹

Onder 'Geloven als betoon van geest en kracht' hekelte hij nieuwlichterij in de kerkdiensten, en stelt hij dat geloofsvoorstellingen een andere status moeten krijgen (p. 205), niet leerstellig: we hoeven ze niet voor waar te houden. Hij citeert Lessing: 'niet een theorie maar het leven beslist over de waarheid van een religie'. Dat is geen onbijbelse gedachte, maar om uit je geloof te leven, moet je wel enige kennis van dat geloof hebben, meen ik. Kuitert probeert het subjectieve element wat terug te dringen door te stellen dat 'geloofsvoorstellingen bestaan uit expressiemateriaal van het voorgeslacht', maar 'levende religie zoekt het aangesproken worden door de Schepper' (p. 212). In een hoofdstuk over schoonmaak somt hij op wat hij behoudt en onder welke condities (p. 225-238): Tien Geboden; christologie (maar dan volgens zijn Jezusboek: Jezus als vrome jood, maar niet God-op-aarde);¹⁹

verzoening (dat is bij Kuitert Gods eeuwige voorkeur voor de verdrukten); gerechtigheid (vooral als retributie); zelfinterpretatie (zich aangesproken voelen)

Het Godsbeeld der behoeften

Kuitert stelt dat onze behoeften grotendeels ons Godsbeeld bepalen (p. 245). Verder meent hij dat we ons Godsbeeld van de joden overgenomen hebben, en dat leent zich er uitstekend voor om het te 'stofferen' met onze behoeften. Maar de joodse 'volksgod' kon ook straffen en dat willen wij niet. Wij hebben God tot 'pure heilsgod gepromoveerd'. Maar in tegenspoed en rampen helpt die God niet. Daar komt Kuitert weer in de knel met zijn onvermogen om het probleem van het kwaad op te lossen, of het zelfs maar te analyseren (moreel kwaad, fysiek kwaad, natuurwetten, chaosgebeurtenissen, etc.).²⁰ Blijkbaar zit hij zelf ook vast aan de behoeftegod. Bovendien ben ik van mening, dat het beeld van God zoals we dat in Bijbel en eredienst ontvangen heel wat grootser en veelkleuriger is dan dat van een loutere behoeftegod. Geloof in het hiernamaals is ook een vorm van behoeftegeloof voor Kuitert. Hij vraagt zich af: 'moeten we *per se* de dood overleven?' Zoals steeds denkt Kuitert weer in het schema 'alles van boven komt van beneden'. Het komt daarom niet in hem op, dat opstanding essentieel onderdeel is van Gods plan in zijn voortgaande schepping en dat daarin de opstanding van Christus duidelijk een teken en belofte is.

Na twee zeer kritische hoofdstukken over de kerken (p. 257-280), lezenswaardig, maar op vele punten betwistbaar, stelt Kuitert de vraag: Moet religie? Hij gebruikt 'religie' in twee verschillende betekenissen, waardoor hij zichzelf in twee opeenvolgende paragrafen lijkt tegen te spreken: 'je kunt van Ajax een god maken' en 'mensen kunnen zonder religie leven' (p. 283). In het tweede geval bedoelt hij 'zonder kerk leven'. Dat laatste is juist, maar de kerkverlaters hebben de religie niet verlaten;²¹ de mens is wèl ongeneeslijk religieus. Dan gaat hij in op de vraag: 'Verdien je er de hemel mee?' en zegt: 'vrome mensen willen zo leven dat ze het God naar de zin maken'. Kuitert heeft blijkbaar nooit gehoord van mensen, die zich door God geroepen voelen, vaak tegen hun wil (voor mijzelf heb ik dat beschreven).²² Hij geeft enkele traditionele antwoorden op de vraag: 'Waarom zou je dan?', maar houdt het op 'troost' zoeken' (p. 290-1). Sprekend over ons 'rollenspel' in de liturgie, zegt hij: 'Eucharistievierders zijn geen menseneters', maar hij vertelt de lezer niet wat zij dan wel doen. Hij eindigt dit hoofdstuk met de woorden: *Hoe het verder zal gaan? Wat woorden, beelden, symbolen uitwerken, niemand weet het* (p. 294).

In zijn Intro zei Kuitert zich in dit boek te richten tot 'de nieuwkomers, zij die religie ontdekt hebben als een verborgen schat'. Ik vrees dat hij hun niet veel vreugde verschaft zal hebben. Maar in het laatste hoofdstuk richt hij zich tot de oudgedienden, het behoudende deel van de christenheid. Als heilloos beschouwt hij: a. 'de oude hap' verdedigen, terugverlangen naar wat niet terugkomt; b. zorg

over kinderen die niet meer naar de kerk gaan; zij zoeken; c. kwaad worden op de auteur, die de gangbare vroomheid heeft ontmanteld (p. 297-9).

Tot slot komt het Godsbeeld nog ter sprake: 'als we dat verversen, ververst heel de christelijke religie mee'. Hij heeft drie oplossingen: 1. stop met de voorstelling van God als persoon, maar geloof in het 'waarvandaan van onze onrust'; 2. vergeet God als een zorg-God, die privileges uitdeelt (de bijbelse God): *gelovigen bergen zich in hun lot, tot en met de dood toe, als in de armen van God*; 3. staak de pogingen om een feministisch godsbeeld te vormen, want dan verval je weer in het beeld van een persoonlijke God (p. 299-301). En dan geeft hij drie redenen om het christelijke godsbeeld te respecteren: 1. God zeggen is een spontane uiting van religieus opgevoede mensen (het zit ons in het bloed); 2. God zeggen is expressie van religieuze emotie (toegelicht aan het vloeken); 3. God is een codewoord in het religieuze spraakgebruik (maar hij zegt de code niet te kennen). Dat lijkt me een verlegenheidsoplossing. Na nog twee bladzijden over de zinloosheid van het bidden, ziet hij blijkbaar zelf in niet veel geboden te hebben aan liefhebbers en oudgedienden: *Zo blijft er weinig over?* Hij antwoordt met een woord van Bonhoeffer: *Wij moeten leren met God zonder God te leven* (p. 304). En met zijn slotwoord: *Christen-zijn is niet gekenmerkt door het erop nahouden van merkwaardige denkbeelden over God, Jezus, mens en wereld,... maar door het betonen van geest en kracht* (p. 312). Maar wat is dat?

Conclusie

Wat Kuitert in dit boek (en zijn eerdere boeken sinds 1975) doet is meer zijn eigen geloofsverlies beschrijven dan ons een nieuw godsbeeld bieden. Zijn tekortkomingen zijn: 1. hij hanteert zijn zoekontwerp (wat hij geloofwaardig vindt) met verwaarlozing van Bijbel, Credo's, kerkvaders, hervormers en prominente, hedendaagse theologen; 2. hij geeft geen serieuze argumenten en bestrijdt vaak een karikatuur; 3. hij geeft vrijwel geen antwoorden op de vragen die hij stelt; 4. met zijn motto 'alles van boven komt van beneden' ziet hij niet de majesteit van een Schepper, die bezig blijft in zijn schepping en zijn menselijke schepsels aanspreekt en meevoert tot de vervolmaking van de gehele kosmos; 5. hij toont onbegrip voor wat de natuurwetenschap ons te bieden heeft.

Referenties:

1. H.M. Kuitert, *Over religie*, Ten Have, Baarn, 2000.
2. Sjoerd L. Bonting, *Tussen Geloof en Ongeloof*, Meinema, 2000, p. 77-81.
3. H.M. Kuitert, *De Spelers en het Spel*, Ten Have, Baarn, 1964, 71974.
4. H.M. Kuitert, *Verstaat Gij Wat Gij Leest*, Ten Have, Baarn, 1972.
5. H.M. Kuitert, *Om en Om, een bundel theologie en geloofsbezinning*, Ten Have, Baarn, 1972.
6. H.M. Kuitert, *Zonder Geloof Vaart Niemand Wel*, Ten Have, Baarn, 1974.

7. H.M. Kuitert en E. Schillebeeckx, Jezus van Nazareth en het heil van de wereld, Ten Have, Baarn, 1975.
8. Edward Schillebeeckx, Jezus, het verhaal van een levende, Nelissen, Bloemendaal, 1974.
9. H.M. Kuitert, Wat Heet Geloven; Structuur en Herkomst van de Christelijke Geloofsuitspraken, Ten Have, Baarn, 1977.
10. H.M. Kuitert en E. Schillebeeckx, Gesprek tussen twee vuren; over theologie, geloof, politiek en kerk, Ten Have, Baarn, 1986.
11. H.M. Kuitert, Het Algemeen Betwijfeld Christelijk Geloof, Ten Have, Baarn, 1992, 17 1997.
12. H.M. Kuitert en H.S. Versnel, Het Kan Nog Erger, een discussie over thema's uit 'Het algemeen betwijfeld christelijk geloof', Ten Have, Baarn, '93.
13. H.M. Kuitert, Zeker Weten, voor wie geen grond meer onder de voeten voelt, Ten Have, Baarn, 1994, 7 1995.
14. H.M. Kuitert, Jezus, nalatenschap van het christendom, schets voor een christologie, Ten Have, Baarn, 1998.
15. Sjoerd L. Bonting, l.c. noot 2, p. 98.
16. Sjoerd L. Bonting, l.c. noot 2, p. 15-16.
17. Sjoerd L. Bonting, Mens, Chaos, Verzoening, Kok, Kampen, 1998, p. 23-28.
18. Sjoerd L. Bonting, Schepping en Evolutie, Kok, Kampen, 1996, p. 154-165.
19. Sjoerd L. Bonting, l.c. noot 2, p. 109-125.
20. Sjoerd L. Bonting, l.c. noot 17, p. 51-65.
21. Gerard Dekker, Joep de Hart, Jan Peters, God in Nederland 1966-1996, Anthos, Amsterdam, 1997.
22. Sjoerd L. Bonting, l.c. noot 2, p. 16-21.

ONZE BETROKKENHEID BIJ HET TRANSFORMATIEPROCES IN HET WERELDGEBEUREN

A.D.Fokker

De woorden transformatie en proces duiken telkens op in geschriften van visionaire auteurs. In het bijzonder kom je deze woorden tegen in het boek *Tao, Teilhard en Westers Denken* van A. Stikker²¹. Ik noem enige voorbeelden. Over de taoïstische filosofen (300 v. Chr. tot 1400 na Chr.) schrijft Stikker dat "zij ieder moment in het transformatieproces als uniek beschouwen en het proces zelf als verbonden aan een patroon dat inherent is aan het heelal". En iets verderop schrijft hij over Teilhard de Chardin dat "Teilhard's idee over transformatie als de sleutel tot evolutionair denken een duidelijke aanvulling is op het taoïstische denken. Het voegt namelijk wetenschappelijke en religieuze ervaringen toe aan hun intuïtief en nog rudimentair besef van de aanwezigheid van een voortschrijdend proces binnen een universeel verband". En vervolgens: "Teilhard's grote bijdrage is, dat hij de mensheid bewust heeft gemaakt van een gigantisch dynamisch proces dat zich sinds het begin van de kosmos onomkeerbaar aan het ontvouwen is". En zelf zegt Stikker dan dat hij ervan overtuigd is dat de mensheid op het punt staat een nieuwe belangrijke sprong in het evolutieproces te gaan maken.

Terwijl in deze citaten 'transformatie' en 'proces' worden geplaatst in een universeel kader, wijdt Hein Stufkens in zijn boek *Heimwee naar God*²² een hoofdstuk aan 'Persoonlijke transformatie'. De auteur noemt Mahatma Gandhi als iemand die zich in een proces van permanente transformatie bevond, niet overgeleverd aan oude verstarde beelden maar integendeel in staat om steeds nieuwe paradigma's toe te laten. "Een hele cultuur kan in beweging komen", zo schrijft Stufkens, "als mensen het verlangen naar volledigheid in zichzelf en elkaar herkennen en serieus nemen". En in nummer 14 van *Barchembladen* schreef Stufkens in een bijdrage getiteld *Werken aan jezelf is werken aan de wereld*: "Wie zich begeeft in een proces van transformatie wordt ook in zijn omgeving een 'transformator', niet door anderen te willen bekeren tot zijn nieuwe inzichten, maar door ook ruimte te geven aan de crisis van anderen, mee te luisteren naar wat zich daarin aandient en de duisternis van de ander mee te doorstaan tot het licht wordt. Niet alleen individuen maar ook de systemen waar zij deel van zijn - van gezin tot wereldpolitiek - kunnen zo in een proces van transformatie geraken. Met minder kunnen we in de gigantische crisis van dit moment niet toe".

Een ander begrip dat je bij visionaire auteurs veel tegenkomt is 'evolutie'. Het hele oeuvre van Teilhard de Chardin is geïnspireerd door het evolutiedenken. Maar dit is bijvoorbeeld ook het sleutelwoord in het boek *The global brain* (vert. Het

²¹ Allerd Stikker *Tao, Teilhard en Westers denken*, uitg. Bres, A'dam 1986

²² Hein Stufkens *Heimwee naar God*, uitg. Lemniscaat, R'dam 1987

Wereldbrein) van Peter Russell²³. Hierin recapituleert hij een aantal beslissende sprongen die zich in het evolutieproces op aarde hebben voorgedaan. En hij beweert dat het tempo van de evolutie steeds maar aan het toenemen is. Hij besluit het daaraan gewijde hoofdstuk aldus: "Als de voor de huidige tijd zo kenmerkende grote versnelling ons naar een evolutionaire sprong voert, wat staat ons dan te wachten? Zouden we op de drempel kunnen staan van een sprong die net zo veelbetekenend is als de evolutie van leven uit levenloze materie?" En op een andere plaats schrijft hij: "De reeks wereldomvattende problemen waar de mensheid nu tegenover staat zou weleens van even groot belang kunnen zijn voor onze verdere evolutie als destijds de zuurstofcrisis was. Nooit eerder in de geschiedenis van het menselijk ras zijn de gevaren zo extreem groot geweest; toch zijn ze in hun rol van evolutionaire katalysatoren misschien net wat we nodig hebben om ons naar een hoger niveau te stuwen".

Bij Hein Stufkens komen we de notie van 'co-evolutie' tegen: "De idee van de co-evolutie behelst het besef dat alles wat bestaat samenhangt en zich slechts in samenhang en samenwerking kan ontwikkelen. De mens is niet...de heer van een statische werkelijkheid en evenmin een buitenstaander in de evolutie. Hij is volledig deel van de evolutie en heeft door zijn bewustzijn nog een speciale verantwoordelijkheid daarin als "de bewaker van de schatkamer van de evolutie".

Een derde begrip dat in het transformatiedenken veel opduikt is 'keerpunt' of 'sprong'. Keerpunt (*Turning point*) is zelfs de titel van het veel aangehaalde boek van Fritjof Capra. Het laatste van de vier delen van dit boek is getiteld *The new vision of reality* (De nieuwe kijk op de werkelijkheid) en het laatste hoofdstuk daarvan *The passage to the solar age* (De overgang naar het zonnetijdperk). In dat hoofdstuk houdt de schrijver een pleidooi voor het directe gebruik van zonne-energie, zoals met windmolens en fotocollectoren, in plaats van het opgebruiken van niet-vervangbare brandstoffen. Maar het zonnetijdperk zal ook gekenmerkt worden door een ander patroon van de samenleving en de cultuur: "De overgang naar het zonnetijdperk is nu echt al onderweg, niet alleen maar op het punt van nieuwe technologieën maar, meer algemeen, als een diepgaande transformatie van onze gehele samenleving en cultuur. De overgang van het mechanistische naar het ecologische paradigma is niet iets dat ergens in de toekomst zal plaatsvinden. Het is nu reeds aan de gang, in de wetenschap, in onze individuele en collectieve houdingen en waarde-oordelen en in het patroon van sociale organisatie... Om die culturele transformatie beter ingang te doen vinden is het nodig om ons stelsel van informatie en educatie te herstructureren, zodat de nieuwe inzichten op afdoende wijze kunnen worden uitgedragen en bediscussieerd".

²³ ²³Peter Russell *The global brain*(1983) ' vert. *Het Wereldbrein* uitg. Ankh-Hermes, Deventer 1986
50 GAMMA, JRG. 8 NR. 1 - FEBRUARI 2001

De nieuwe sociaal-culturele constellatie waarop Capra doelt wordt door B. van Steenberg⁴ betiteld als de postmaterialistische maatschappij. Het postmaterialisme heeft als kenmerken een accentuering van de zgn. informele economie, een veranderde plaats van de arbeid in het geheel van menselijke activiteiten, een veranderd consumptiepatroon en een verschuiving van een op 'hebben' naar een op 'zijn' en 'worden' gerichte cultuur. Het maatschappij-ontwerp van Van Steenberg staat in het teken van het antidoemdenken. Het benadrukt dat er nog keuzen gemaakt kunnen worden en we niet hoeven te wachten op wat er op ons bord komt.

Ik herhaal nog even de drie sleutelwoorden die typerend zijn voor het visionaire denken: transformatieproces, evolutie, keerpunt/sprong. En ik voeg daar nog aan toe de passage waarmee Stikker zijn boek besluit. "Het is essentieel voor het voortbestaan van onze aardbol en voor de rol van de individuele mens daarin, dat het besef doordringt dat we betrokken zijn bij een doelgericht proces van een universele dimensie, dat we bij zowel het wereldlijke als het goddelijke element direct betrokken zijn en dat taoïstische wijsheid, teilhardiaanse visie en nieuwe westerse inzichten gezamenlijk een betrouwbare richtlijn bieden voor het vinden van de weg naar individuele en universele vervulling."

Schrijvers als Capra, Russell, Steenberg, Stikker en Stufkens scherpen ons besef aan dat we verkeren in een mondiaal transformatieproces. Maar, kritisch ingesteld als we zijn, hoeven we ons dat op hun gezag niet zo maar te laten aanpraten. Je zou de tegenwerping kunnen maken dat visionaire figuren van vroeger tijden ook altijd al wel het gevoel hadden dat er van alles aan het veranderen was ofwel zou moeten veranderen op straffe van ondergang van de beschaving. Maakt onze tijd daarop nu zo'n grote uitzondering? Ik vind het goed om zaken wat te relativëren, maar het lijkt me niet overdreven om te stellen, dat er meer dan ooit sprake is van revolutionaire gebeurtenissen. Naast de landing en wandeling van de mens op de maan, noem ik slechts het ongeval met de kerncentrale te Tsjernobyl. Zeker er kwamen wel erger rampen op aarde voor. Denk maar aan de inslag van de komeet (of planetoïde) die 63 miljoen jaar geleden leidde tot het uitsterven van de dinosaurus. Maar *de* ramp in Tsjernobyl was helemaal *man made*.

In kosmisch perspectief is natuurlijk de menswording een recent fenomeen. Maar gemeten naar onze eigen menselijke tijd, hoe veel respijt hebben we dan nog om een wereldcatastrofe (dat is de vernietiging van de menselijke soort) af te wenden? 25 jaar? 100 jaar? 1000 jaar? Voor die vraag heb ik nog eens het boek *Population, resources, environment- Issues in human ecology* van het biologenechtpaar Paul en Anne Ehrlich⁵ geraadpleegd. Het is een indrukwekkend boek waarin zeer

⁴ B. van Steenberg *De postmaterialistische maatschappij*, uitg. de Horstink Amersfoort 1983

⁵ Paul R.Ehrlich en Anne H.Ehrlich *Population, Resourees, Environment - Issues in human ecology*, W.H.Freeman & Cy, San Francisco 1970

gedocumenteerd uiteengezet wordt hoe de Aarde overbevolkt raakt en hoe er roofofbouw op de Aarde gepleegd wordt. Vooral de bevolkingsaanwas in de derde wereld leidt volgens de auteurs tot een uitzichtloze situatie. Het boek eindigt met zes aanbevelingen voor een 'positief programma'. Deze aanbevelingen worden voorafgegaan door de volgende overweging: "Hoewel onze conclusies nogal pessimistisch lijken, willen we nadrukkelijk stellen dat naar onze mening de problemen opgelost kunnen worden. Of dat ook zal gebeuren is echter de vraag. We schetsen enkele actiepunten die de uitkomst van de huidige crisis enigszins ten goede zouden kunnen doen keren. Onze suggesties lijken misschien onrealistisch en in de gangbare zin zijn ze dat feitelijk ook. Maar de situatie waarin de mensheid verkeert is al zodanig uit de hand gelopen, dat slechts een *idealistische* aanpak enig uitzicht op behoud kan bieden".

Idealisme wordt in onze nuchtere no-nonsensewereld al gauw 'gek' gevonden. Maar, zo besluit Hein Stufkens zijn boek: "We leven in een wereld waarin velen het contact met hun wezenlijke levenstaak hebben verloren. Iemand die ineens onontkoombaar voor de vraag komt te staan of het aangepaste leventje dat hij leidt overeenkomt met zijn unieke bestemming als de mens die juist hij is, wordt in die wereld al snel als het slachtoffer van een gekte beschouwd. Mijn overtuiging is dat alleen de moed tot deze gekte onszelf en onze gebroken wereld kan helen en ons verder kan brengen op onze weg naar huis".

Het boek van de Ehrlichs verscheen 30 jaar geleden. De waarschuwingen van hen en van anderen uit de jaren zestig lijken niet tot enig tastbaar resultaat te hebben geleid. We modderen nog maar steeds voort. Anderzijds hoeven we niet uit te sluiten dat er toch misschien iets in de mentaliteit en het bewustzijn van de mens groeiende is. Zou het waar zijn dat zich langzamerhand een mondiaal bewustzijn aan het verbreiden is? In dit verband wil ik twee gezichtspunten aanreiken:

Ten eerste: De sombere conclusies van het echtpaar Ehrlich zijn hard bezig bevestigd te worden; de ramp is zich aan het voltrekken. Aan de ongebreidelde groei van de bevolking wordt in vele delen van de wereld een genadeloos halt toegeroepen door een getergde moeder Aarde. En daarbij heb ik het dan nog niet eens over AIDS, zoals die ziekte vooral in Afrika om zich heen grijpt en die door de Ehrlichs niet voorzien was.

Ten tweede: Alhoewel rampen zich onvermijdelijk en tragisch genoeg zullen blijven voordoen, lijkt een wereldcatastrofe niet onmiddellijk op handen. Sinds Hiroshima en Nagasaki is het duidelijk dat de mensheid in een nieuwe fase terechtgekomen is. De sindsdien verstreken tijd van 55 jaar mogen we misschien als relatief kort opvatten. In ieder geval te kort om doemdenkend te zeggen dat de mensheid onvermijdelijk haar eigen ondergang zal bewerkstelligen.

Van onze persoonlijke transformatie zal veel afhangen.

Sjoerd Bonting 'Tussen geloof en ongelooft - Christus, ontkerkelijking en chaostheologie

Henk Hogeboom v.B.

In zijn inleiding tot dit boek schrijft Bonting te zijn geïnspireerd door twee boeken. Ten eerste door Gerard Dekker e.a. *God in Nederland 1966-1996*, dat inzicht biedt in het proces van ontkerkelijking, ten tweede door *Jezus: nalatenschap van het christendom*, waarin de gereformeerde theoloog H.M.Kuitert de traditionele leer over Jezus Christus vrijwel volledig verwerpt.

Voor Bonting is één van de belangrijkste oorzaken van de secularisatie het bestaan van twee wereldbeelden, dat van de natuurwetenschappen en van de theologie. Als em. hoogleraar in de biochemie en anglicaans priester blijkt Bonting als weinig anderen in staat de scheiding die daartussen wordt gevoeld te helpen opheffen.

Dit boek verdient het dan ook gelezen, bestudeerd en besproken te worden door een breed geestelijk kader. Als extra-aanbeveling daartoe mag gelden, dat het helder is geschreven en evenwichtig is in zijn benadering van traditie en vernieuwing. Hoewel het zeer gedegen met feiten is onderbouwd, raakt de lezer nergens de draad kwijt. Bonting geeft namelijk achter elk hoofdstuk een korte samenvatting van het geheel..

De schrijver wil zijn inzichten niet stellen boven die van een ongedeelde Kerk, zoals Kuitert dat zijns inziens doet met zijn 'zoekontwerp'. Hij onderkent, dat het theologisch wereldbeeld is geformuleerd in een vóórwetenschappelijke tijd en dat er dus een vertaalslag naar de huidige nodig is. Maar dat betekent voor hem geenszins dat de christologie zoals die in Nicea (325) en Chalcedon (451) is geformuleerd door nieuwe feiten (Nag Hammadi, Qumran) wetenschappelijk gefalsificeerd kan worden. Er kunnen geen fouten worden aangetoond in 1900 jaar bijbel-exegese! Het is slechts zaak de bevindingen telkens opnieuw te formuleren. Voor Bonting telt wat Johannes in de proloog tot zijn evangelie zegt: "God bracht zijn scheppend Woord, de Logos, in Jezus van Nazaret. God en mens komen tezamen in hem, worden verenigd in hem en transformeren zijn menselijkheid in een verlost en verlossende menselijkheid, waaraan wij mogen deelhebben voor onze verzoening met God." (p. 131; 152)

Bonting pleit vanuit dit geloof voor hereniging van de christelijke kerken en vernieuwing in verkondiging, pastoraat (*diakonia*), gemeenschap (*communio*) en liturgie. Hij komt daartoe met praktische voorstellen. De hier en daar al gebezigde 'intercommunie' zou algemeen praktijk moeten worden. Dat betekent, dat kerken zich openstellen voor elkaars erediensten, preken en voorgangers, zodat mensen van elkaar kunnen leren. Uiteindelijk zou dit basisgebeuren door kerkelijke overheden kunnen worden versterkt door het wijden van elkaars 'voorgangers' en

het erkennen van enkele (hij noemt er vier) gezamenlijke belijdenisgeschriften, die zijn voortgekomen uit de vroege ongedeelde Kerk. Daarnaast zouden de leiders van de diverse kerken de theologische discussie kunnen voortzetten. De resultaten daarvan zouden dan langzaam maar zeker tot de basis doordringen.

Bonting belicht twee groepen van radicale theologen, die in dit proces van theologische vernieuwing nu al een rol spelen. Zij zijn letterlijk *radi*-caal, omdat zij teruggaan naar de wortels van het christendom. Hij onderscheidt ze in a) de vertalers en b) de hervormers. Alleen de groep van vertalers acht hij voor de christologie van de toekomst van wezenlijke betekenis. Het zijn mensen als de katholieke theologen Karl Rahner, Hans Küng en Eduard Schillebeeckx en de anglicanen Hugh Montefiore en John Robinson. Van de radicale hervormers bespreekt hij Teilhard de Chardin en C.J. den Heyer en H.M. Kuitert.

Op Kuiterts werk gaat Bonting zeer uitvoerig in. Hij komt tot de conclusie dat deze de traditionele christologie verwerpt zonder degelijke argumenten en er zijn eigen 'zoekontwerp' voor in de plaats stelt. Den Heyer geeft volgens Bonting in zijn boek *Verzoening, bijbelse notities bij een omstreden thema* een goed overzicht van de verschillende opvattingen over verzoening, maar "hij blijft nogal vaag over wat hij precies verwerpt en biedt geen duidelijk alternatief". (p. 76). Bonting stelt "een gewijzigde scheppingstheologie voor, waarin *creatio ex nihilo* (schepping uit niets) wordt vervangen door schepping uit een onverklaarde oerchaos....Door combinatie van de chaostheologie met de fysische theorie van de chaosgebeurtenissen is een theologische interpretatie van Gods werk in de wereld en het verzoenende werk van Christus mogelijk, alsmede een oplossing van de theologische problemen van kwaad, erfzonde, predestinatie en ziekte." (p. 162)

Over Teilhard zegt hij m.i. tegenstrijdige dingen. Nadat hij een korte samenvatting van diens evolutieleer heeft gegeven, schrijft hij (p.71/72): Deze ideeën lijken niet onverenigbaar met de Christelijke leer, maar Teilhard komt in conflict met de traditionele christologie en in het bijzonder de verzoening. Voor hem is het werk van Christus primair de materiële wereld tot een kosmische verlossing te brengen; het kwaad is louter de groei pijn van het kosmisch proces. *Dit lijkt op mijn idee van het resterende chaoselement, en tot zover kan ik het met hem eens zijn.*" Maar dan volgt (p.129): Teilhard "brengt schepping en evolutie tezamen als een evolutionair proces waarin Christus materie tot geest brengt, maar de mystieke wijze waarop Teilhard dit doet maakt het kwaad tot louter de groei pijn van dit kosmisch proces *en dus schiet zijn christologie tekort.*" (p. 129) [cursief citaat van mij, HvB]

Er moet in het leidinggevende kader van de Kerk nog heel wat worden doordacht. Maar afgezien van het voorafgaande over Teilhard, kan dit heel goed aan de hand van dit boek, dat als christologie een eenheid vormt met de kosmologie *Schepping & Evolutie* en de antropologie *Mens, chaos, verzoening*, die in resp. 1996 en 1998 bij Kok/Agora in Kampen verschenen.

**Hans R. Vincent²⁴ 'Ons wereldbeeld en het integrale denken -
Op zoek naar de eenheid van religie, filosofie en wetenschap'
Kok Agora, 220 blzz., f 36,75
*Henk Hogeboom van Buggenum***

In dit boek veronderstelt Hans Vincent het bestaan van een 'onvoorstelbare en onbegrijpelijke universele scheppingskracht die in vroeger tijden bij vele culturen en volken bekend was'. Hij gaat uit van een 'evolutionaire orde'. Daaronder verstaat hij een dynamisch 'geheel van krachten van verandering en ontwikkeling', dat steeds weer nieuwe, meer complexe levensvormen van een hoger niveau voortbrengt. Evolutie impliceert volgens Vincent ordening. Na de oerknal ging de chaos over naar georganiseerde materie, met de mens als voorlopig hoogtepunt van complexiteit. 'De evolutie is geenszins het resultaat van toevalligheden van welke aard ook', schrijft hij. De uitkomst van die processen ligt van tevoren vast in 'blauwdrukken'. En die maken weer deel uit van 'verborgen ordes', die onze werkelijkheid bepalen. De bestemming van de mens daarin is, dat hij zich omvormt 'naar het beeld van God'. Deze opdracht impliceert dat 'zijn beeld' al bestond voor de verschijning van de mens. Deze nog onbewuste mens moet in enkele miljoenen jaren een ontwikkelingsproces doormaken dat uitmondt in een nieuwe 'integratieve wereld', waarvoor in de huidige tijd de grondslagen worden gelegd. Vincent bedoelt zijn boek als een 'zoektocht' naar antwoorden op vragen die 'des te klemmender worden naarmate de technologie voortschrijdt en de wereld er steeds onoverzichtelijker' op wordt. Hij roept ons op te midden van alle 'verval van oude zekerheden en traditionele godsdienstigheid' niet sceptisch te worden en 'een nieuw, aan de huidige tijd aangepast wereldbeeld' te zoeken. Nieuwe vormen van spiritualiteit kunnen daarbij helpen. Maar dan moeten we wel iets doen aan de huidige dominantie van 'economische, technologische en technocratische machten', want die staan ideële en spirituele inspiratie in de weg.²⁵

Het boek nodigt op vele punten uit tot een discussie in studiegroepen en met ons Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie. Vincent beschrijft de evolutie namelijk als het afrollen van een proces, dat al vastligt in een blauwdruk. Zo ontstaat de indruk dat wij alleen toeschouwers zijn: "Het zijn de blauwdrukken van de evolutie, die in het verloop der tijd gerealiseerd worden." "Het is onze taak deze processen en de daarbij impliciete doeleinden te ontdekken en hun betekenis te leren begrijpen" (p. 129/130). Maar hoe? Door 'integraal denken en intuïtie', aldus Vincent. Dat daarbij ook onze vrijheid, verantwoordelijkheid, eigen creativiteit en inspanning een grote rol spelen, wordt helaas onderbelicht. In deze leemte zou het gedachtegoed van Teilhard en Whitehead kunnen voorzien. Voor hen is de mens namelijk geen toeschouwer, maar veeleer mede drager van de evolutie.

²⁴ Hans Vincent (1934) was hoofddocent cultuursociologie aan de UVA en bestuurslid van de Stichting Krishnamurti Nederland. Nu is hij secretaris van de Erasmus-Liga (de Nederlandse Club van Rome).

²⁵ Tot zover een recensie van het boek d.d. 25 november door Jos Teunissen in Hervormd Nederland.

Blauwdrukken

Hans Vincent

De gedachte van blauwdrukken als basiskrachten van een evolutionaire orde is een combinatie van platonisch, aristotelisch en natuurwetenschappelijk denken. Plato's ideeënleer gaat uit van de gedachte dat de feitelijke werkelijkheid, zoals wij die kennen een afspiegeling is van een veel meer omvattende andere werkelijkheid, die van de eeuwige en onveranderlijke ideeën, zoals de idee van schoonheid. Aristoteles noemt in zijn theorie van de oorzakelijkheid verschillende soorten oorzaken, waaronder ook de 'finale' oorzakelijkheid. Dat wil zeggen dat dingen zich kunnen ontwikkelen op basis van een uiteindelijke vorm of bedoeling. In de eikel, de kastanje of het beukenootje ligt de vorm van de boom al vast.

De natuurwetenschap heeft de eeuwige en onveranderlijke wetten ontdekt, waaraan de materie gehoorzaamt. De zwaartekracht werkt overal en altijd (de extreme situaties, waarop de relativiteitstheorie betrekking heeft even buiten beschouwing gelaten). Blauwdrukken zijn de verborgen finale krachten, die in algemene zin vorm geven aan de levensvormen. De biologische soorten ontwikkelen zich volgens die krachten en dat geldt ook voor de mens, zowel in individuele als in collectieve zin. Een mens kan die verborgen kracht in zichzelf realiseren, bijv. een muzikaal talent. De maatschappelijke ontwikkeling realiseert in de loop van de geschiedenis functies en structuren, die reeds in de blauwdrukken vastliggen, zoals een democratische samenlevingsvorm.

Wie zijn de toeschouwers en wie de spelers? Wij, d.w.z. de grote meerderheid van de mensen zijn inderdaad toeschouwers. Het zijn vooral de geniale enkelingen, die de processen van ontwikkeling teweegbrengen: de religieuze leraren (Jezus, Boeddha), de wetenschappers (Copernicus, Einstein), de sociaal-filosofen (Rousseau, Marx), de goede politici (Roosevelt, Gorbatsjow) enzovoort. Maar soms zijn het juist ook de massa's van een volk, die de feitelijke ontwikkelingen tot stand brengen, zoals tijdens de Franse revolutie en kort geleden de omwenteling in Servië. Aan die ontwikkelingen gaat altijd een denkproces vooraf. Zo legde de theorie van het Sociaal Contract de basis voor de Franse revolutie. Het zijn steeds de denkers die de basis leggen voor maatschappelijke handeling. De reden daarvan is simpel: zij staan - veelal op intuïtieve wijze - in contact met de blauwdrukken. Ofwel in Bijbelse termen: zij ontvingen de boodschap van God.

In mijn boek ligt inderdaad erg de nadruk op dit 'weten', zowel langs intuïtieve als rationele weg. Dat staat ook in de titel. Wie handelt zonder kennis produceert chaos. Maar er staat ook, dat wij op basis van die kennis verantwoordelijk zijn en moeten handelen (o.a. p. 132, 152, 199, 208). Teneinde de blauwdruk van een nieuwe maatschappelijke orde te realiseren is een omvorming van de maatschappelijke instituties nodig. Instituties bestaan uit mensen, dus die omvorming kan alleen tot stand komen door 'actoren'. Gorbatsjow was zo iemand. Maar Hitler

heeft ook heel wat veranderd en dat niet volgens de goddelijke geboden. Ik denk, dat het soms nodig is maatschappelijke structuren te vernietigen, voordat iets nieuws kan ontstaan. Het oude huis moet afgebroken worden voordat er een nieuw gebouwd kan worden.

Blauwdrukken zijn richtinggevende krachten voortkomend uit een universele scheppingskracht. Het is onze taak die krachten in de praktijk te realiseren. Dan worden we van toeschouwers tot actoren.

Reïncarnatie

Henk Hogeboom van Buggenum

Teilhard de Chardin geloofde bij mijn weten niet in de reïncarnatiegedachte. In Nederland is er echter een groeiende groep van mensen die dit wel doen. Een stichting onder de naam KAIROS onderzoekt op wetenschappelijke wijze de houdbaarheid van dit geloof. Zij is opgericht door de medisch-filosoof dr. H.S.Verbrugh. In het boek *Karma, reïncarnatie en de roep om zingeving*, dat onder redactie van S.W. Couwenberg in 1997 vanuit CIVIS MUNDI bij Kok/Agora verscheen schrijven o.a. hij en de cultuursocioloog dr. H.R.Vincent over dit onderwerp. Het leek me interessant om hun reactie te horen op de vragen, die Sjoerd Bonting in zijn boek *Tussen geloof en ongeloof - Christus, ontkerkelijking en chaostheologie* op blz. 120 als volgt formuleert:

"Tenslotte stel ik nog een tiental kritische vragen over wat men het proces van de reïncarnatie zou kunnen noemen, vragen die de reïncarnationisten over het hoofd lijken te zien. (1) Wat gebeurt er met de ziel van het wezen waarin mijn ziel moet worden gereïncarneerd; een vorm van stuivertje wisselen misschien? (2) Als ik meen een reïncarnatie van Napoleon te zijn dan moet ik ook zijn genoom hebben; maar hoe is dit mogelijk als ik weet dat ik al een genoom heb bestaande uit de genen ontvangen van mijn ouders? (3) Herinnert mijn gereïncarneerde ziel zich de fouten waarvoor ik gedegradeerd word? (4) Zo niet, hoe kan ik dan mijn voordeel doen met de ervaring uit het vorige leven? (5) Als ik terugkeer als een spin, moet ik dan een erg goede spin zijn om in aanmerking te komen voor reïncarnatie op een hoger niveau? (6) En hoe wordt mijn spin-goedheid overgebracht naar de hogere vorm? (7) Als we ons het vorige bestaan herinneren (en dat is een voorwaarde om er iets mee te kunnen doen in ons nieuwe bestaan), waarom beweren dan zo weinig mensen een dergelijke herinnering te hebben? (8) Wie bepaalt in welke vorm ik zal terugkeren; heeft 'karma' beslissingsbevoegdheid of is het alleen maar 'lot'? (9) Wie ben ik?: de zoveelste reïncarnatie van een Cro-Magnon, Romein of Napoleon, of een origineel mens aan het begin van het reïncarnatieproces? (10) Tenslotte, wat denken Christelijke reïncarnationisten van de uiteindelijke uitkomst: eeuwigheidsleven met God, of een nirvana van niet-bestaan?"

Verbrugh heeft een antwoord toegezegd, Vincent zond ons de volgende reactie:

Reïncarnatie

H.R. Vincent

De gedachte van de reïncarnatie betekent dat elke bewustzijnseenheid een lange reeks van verschijningsvormen kent. Het begrip 'bewustzijnseenheid' werd in vroeger tijden, bijv. in het oud-Griekse denken wel de 'ziel' genoemd, maar men kan ook een andere term gebruiken, bijv. het 'Zelf'. Deze begrippen duiden op het bestaan van een geïndividualiseerde niet-materiële bestaansvorm, die afkomstig is van een universele niet-materiële bestaansvorm, die men met begrippen als 'God', 'Brahman', 'Tao' en dergelijke kan aanduiden.

Ook het christelijk denken kent het begrip 'ziel'. Volgens deze opvatting wordt de ziel geschapen met de mens, wanneer die geboren wordt. Leeft de mens volgens de christelijke leer, dan wordt de ziel na de dood opgenomen in het Koninkrijk der Hemelen. Leeft men 'slecht', dan is de ziel voor eeuwig verdoemd. In de moderne theologie wordt wel aangenomen, dat iemand ook vanuit een niet-christelijke overtuiging 'goed' kan leven. Een variant is ook de predestinatieleer van Calvijn, volgens welke het van te voren al vast staat of men wel of niet naar de hemel gaat. De oud-Griekse en ook de hindoeïstische opvatting, die we terugvinden in theosofie en in de antroposofie is, dat de ziel of liever het 'Zelf' een eeuwig bestaan heeft, maar vele verschijningsvormen doormaakt en daardoor in kennis en vermogen toeneemt. Het uiteindelijke opgaan in het 'Universele Bewustzijn', waar het 'Zelf' vandaan komt, is een langdurig leerproces met 'vallen en opstaan'. Elk 'zelf' beschikt over een bepaalde hoeveelheid bewustzijn. Dat geldt zelfs voor het atoom, want dat voldoet aan de wetten van de wiskunde. De plant heeft ook bewustzijn, want die is gevoelig voor licht. Ook in de moderne biologie raakt men er steeds meer van overtuigd, dat planten gevoel hebben en signalen doorgeven, uiteraard op een zeer laag energetisch niveau. Dieren hebben meer vermogens dan planten, want zij kunnen zich bewegen. Zij hebben een instinctief bewustzijn, soms ook een hoger ontwikkeld gevoelsleven, zoals men wel weet van de hond.

De overgang van dier naar mens is slechts gradueel. Mensen beschikken over een complexe taal en dat geldt niet voor dieren. Verschillen tussen mensen zijn ook groot. Sommigen leven op een vrij elementair instinctief niveau, anderen hebben vermogens tot abstraheren, redeneren, creëren. De mate van bewustzijn van de verschillende verschijningsvormen verschilt slechts gradueel, niet principieel. Met de toename van het bewustzijn nemen de vermogens, de individualiteit en ook de mate van vrijheid toe. Het leven als mens dient om te ontdekken wat het juiste gebruik van die vermogens en die vrijheid is. Het is een soort pad van trial and error, waartoe men steeds weer geboren wordt. Op dat pad bouwt het Zelf 'karma' op, positief en negatief. Alle handelingen slaan weer terug op de handelende mens zelf. Dat is een natuurwet. Wie veel heeft geleerd, ofwel de goddelijke geboden

kent en toepast, hoeft niet meer terug te keren op de aarde, maar verblijft in de goddelijke wereld, waar men dan wel taken heeft uit te voeren, die te maken hebben met de menselijke evolutie, bijvoorbeeld het helpen van mensen.

Wie zich meer en meer losmaakt van karma, kent toenemende vrijheid.

Enkele vragen:

- *hoe zit het dan met de genetische structuur?*

Die vraag kan men ook aan de christen stellen. In het oosterse denken kiest men zelf de verschijningsvorm uit, die overeenkomt met het eigen stadium van ontwikkeling. Een laag ontwikkeld 'zelf' wordt geboren als plant of dier, een hoogontwikkeld zelf als menselijk genie, met alle stadia daartussen.

- *waarom herinneren we ons geen vorige levens?*

Dat is simpel: we herinneren ons de eerste levensjaren niet eens, hoewel die herinnering wel in onze hersenen is opgeslagen. Als we dood gaan, ontbinden zich de hersenen. Maar ons 'zelf' herinnert zich wel degelijk wat er in een leven gebeurt, maar op andere niet-materiële wijze. Deze herinneringen geven zelfs op een veelal onbewuste wijze leiding aan ons leven. Dat geldt vooral voor niet nader te verklaren neigingen, sympathiën en antipathiën. Dat kan betrekking hebben op personen, vakgebieden, landen, klimaatomstandigheden en noem maar op. Met name speelt dit in het relationele vlak: ik trouw met iemand, die ik in mijn vorige leven heb ontmoet. Ik heb ruzie met iemand die mij in een vorig leven vermoord heeft, etc. Relaties kunnen dus gebaseerd zijn op karmische binding, maar de mens gaat ook steeds weer nieuwe relaties aan. Dan doen we ook weer nieuwe ervaring op. Regressietherapeuten hebben ook therapeutische hulpmiddelen om herinneringen op te roepen.

- *hoe komt het dat er de laatste paar honderd jaar ineens zoveel mensen leven?*

Dit is een moeilijke vraag. Eén mogelijke verklaring geeft de bioscooptheorie: Als er tweeduizend mensen zijn, die allemaal naar de bioscoop met 100 plaatsen willen, dan zullen er velen zijn die een tijdje moeten wachten. Wordt er een bioscoop met 1000 plaatsen gebouwd, dan gaat de roulatie veel sneller. Dan is er ook de planeettheorie: de zielen die nu de aarde bevolken komen vooral van andere planeten, die ten onder gaan. Op de aarde is nu voldoende plaats.

Robert Wright: **NONZERO** - de logica van de menselijke bestemming

Uitg. Het Spectrum, 2000, 456 blzz., f 76,-

Henk Hogeboom van Buggenum

Voor allen die de ideeën van Teilhard de Chardin een warm hart toedragen, is dit een opmerkelijk boek. Wat we er namelijk in zien gebeuren is hoe een materialistisch darwinist en reductionist als Robert Wright niet anders dan tot de conclusie kan komen: Teilhard is ten onrechte verguisd, zijn ideeën over de tegelijk optredende toename van complexiteit-bewustzijn en doelgerichtheid in de evolutie zijn zo gek nog niet. Uit zijn studie is Wright gebleken, dat wederzijds altruïsme ten grondslag ligt aan de voortgang en de vooruitgang van het evolutionair proces. Zelfs het vooruitgangspessimisme van de vermaarde bioloog Stephen Jay Gould houdt niet stand voor Wrights kritiek. Zijn conclusies worden onderbouwd met de speltheorie van Von Neumann en Morgenstern en de beschrijving van het *prisoner's dilemma* zoals Axelrod dit in *The Evolution of Cooperation* formuleert.

Tandenknarsend heeft het materialistisch denkend kamp dit boek dan ook in Nederland gerecenseerd. Men moest toegeven: het is een groots boek, vlot geschreven en wetenschappelijk goed onderbouwd. Maar...- schrijft de recensent van de Groene Amsterdammer Ted de Hoog - "in het laatste hoofdstuk oppert Wright zelfs de 'vage' mogelijkheid van een 'kosmische auteur'²⁶. Het zou doodzonde zijn wanneer een heldere geest als Wright religieus zou worden." En in NRC-Handelsblad van 5 januari jl. zien we een gekleurde plaat van Walt-Disney met Bambi-hertjes en een ingelast portret van Teilhard de Chardin. In het bijbehorende artikel 'Alles zal lief worden' verwijst Rob van den Berg het werk van Teilhard daarmee naar het rijk van de fabeltjes. Hij spreekt over een "naïef vooruitgangsgeloof, dat zijn weerga niet kent". Volgens hem loopt Wright met dit boek "het risico niet langer serieus te worden genomen en terecht te komen in het kamp van de creationisten".²⁷

U weet het ongetwijfeld: creationisten zijn mensen die vasthouden aan de letterlijke tekst van de Bijbel met een schepping in zes dagen; zij bestrijden de evolutieleer. Dat doet Wright allerminst. Zeer uitvoerig beschrijft hij in 16 hoofdstukken 'de geschiedenis van de mensheid' (blz. 1-300) en 'van het organisch leven' (blz. 301-368). De rest van het boek is een vooruitblik 'Van nu tot in de eeuwigheid'. Met Teilhard als ondersteuning van zijn waarnemingen vormt Wright hier (wellicht ongewild) een brug tussen 'modernisme' en 'religiositeit', een onderwerp, dat in het themanummer van *CIVIS MUNDI* in april as. uitgebreid aan de orde komt.²⁸

²⁶ Bedoeld is: een schepper, God. Het artikel is van 5 maart 2000, gebaseerd op de Engelse uitgave van het boek *Nonzero-The Logic of Human Destiny*. De Nederlandse vertaling werd gunstig gerecenseerd door Herbert van Erkelens in *Hervormd Nederland* d.d. 25-11-2000.

²⁷ Een door onze Stichting ingezonden brief met enig tegengas werd niet geplaatst.

²⁸ Daarin het artikel *God dobbelt niet, God schaakt* van mijn hand over de brugfunctie van Teilhard.

De terugkeer van de mens: Essays over waarden en normen

Onder redactie van Bart Gijsbertsen en Jan Willem Kirpestein,
Boekencentrum, Zoetermeer 1999, ISBN 90-239-0479-6, 240 blzz.

Henk Hogeboom van Buggenum

In hun inleidende artikel, die de titel van het boek draagt, geven de redacteuren aan dat zij zoeken naar een brede discussie over het metafysische vacuüm in onze maatschappij. Ze zijn verontrust over de voortschrijdende 'Veronicasering' en 'McDonaldisering' en citeren de filosoof Hans Jonas²⁹: "Het is de vraag of we zonder het herstel van de categorie van het Heilige, die door de wetenschappelijke Verlichting zo grondig is verwoest, nog wel een ethiek kunnen vinden, die in staat is de extreme krachten te beteugelen, waarmee we thans te maken hebben". Zij pleiten voor een onderwijs, waarin niet de arbeidsmarkt en het marktdenken centraal staan, maar levensvorming.

Aan het woord komen maar liefst veertien mensen, die hun sporen op hun vakgebied in onze samenleving hebben verdiend. Zonder anderen tekort te willen doen, noem ik de natuurkundige prof. dr. ir. A. van den Beukel (*Wetenschap is niet alles*), de klinisch psycholoog dr. Maarten van Kalmthout (*Het verdwijnen van de mens uit de psychologie*), de econoom dr. C.P. Boele (*Het metafysisch vacuüm in de economie*), plaatsvervangend directeur rechtspleging bij het ministerie van justitie dr. A.Klink (*Het uithoudingsvermogen van burgerzin*), de historicus-theoloog dr. J.W.Kirpestein (*Echte religie en pseudo-religie*), de filosoof prof. dr. G.Rohrmoser (*Christentum jenseits von Modernismus und Fundamentalismus*)³⁰.

Om nog eens duidelijk te onderstrepen, wat zij beogen kozen de redacteuren ter afsluiting van de bundel essays een aantal fragmenten uit het boek van de joodse filosoof A.J.Heschel *God zoekt de mens*.³¹ Het gedachtegoed van Alfred North Whitehead, het procesdenken, speelt daarin duidelijk een grote rol. Ik citeer: "Tenzij we gevoelig worden voor het weergalozen van afzonderlijke gebeurtenissen, zal de betekenis van de openbaring verborgen blijven. [...] Het jodendom probeert te wijzen op een niveau van de werkelijkheid waar de gebeurtenissen openbaringen zijn van goddelijke maatstaven, waar de geschiedenis wordt opgevat als de vervulling van de waarheid." (p.234/235)

"Hoe nu verder?" vragen de redacteuren zich in hfdst.19 af. Zij kwamen in actie en richtten de Stichting Encounter op, die zich in Utrecht presenteerde met lezingen o.a. van Hans Küng, Ulrich Libbrecht, Herman Wijffels(SER). Wij sloten ons aan. Ons Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie voelt zich zeer verwant met dit initiatief. Wij bevelen dit boek dan ook ten zeerste bij u aan.

²⁹ In: Marion Gräfin Dönhoff, *Zivilisiert den Kapitalismus, Grenzen der Freiheit*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, pp. 13vv.

³⁰ Dit essay in het Duits werd gevolgd door een parafaserende vertaling van de beide redacteuren zelf.

³¹ Van Heschel zei paus Paulus VI "Everyone should read his books". Zie: *GAMMA* jrg. 7 nr. 3, p. 39

GSM-STRALING - Nieuwe feiten en inzichten

84 blz. Uitgeverij SIGMA, Tilburg. ISBN 90-6556-158-7

J.G. van Gils

Dit boekje wil, bij een breed publiek, bewustzijn wekken voor de verzwegen gevaren van het gebruik van de mobiele telefoon- en telecom-infrastructuur. De schrijver, Gerrit Teule, legt meteen de vinger op de pijnlijke plek van onze tijd. Op een zeer toegankelijke en soms te ironisch polariserende wijze weet hij het onderwerp van vele kanten te belichten. Hij onderscheidt op een heldere manier de traditionele reductionistische denkrichting en de holistische met name de 'Santiago'-theorie. Beide visies worden, met scherpe contrasterende metaforen, beschreven en aan de praktijk getoetst: zo gaat de eerste visie er letterlijk van uit dat de mens een klont vette substantie is oftewel 'minestroneoep in een zakje' dat door radiofrequente straling opgewarmd wordt. De holistische visie beschouwt de mens als een zeer ver geëvolueerd bioelektrisch organisme waar leven en geest zich op de meest harmonische manier verenigen. De verbinding tussen het leven en de geest is van elektromagnetische aard. Door de technische ontwikkelingen van de laatste decennia/jaren wordt ons leefmilieu steeds zwaarder belast met vreemde elektromagnetische straling. De schadelijke gevolgen hiervan weet Teule met naam en toenaam weer te geven zonder te verzanden in een veelheid aan te wetenschappelijke informatie. Wanneer men alle door de WHO en Gezondheidsraad genegeerde feiten op een rijtje zet kan men zich net als de schrijver in dubbele betekenis afvragen: Zijn we nog wel goed bij ons hoofd? Zijn conclusie is dan ook dat er snel iets moet veranderen omdat niet alleen de mens blootgesteld wordt aan deze wereldwijde milieubelasting maar omdat ook het milieu - de dieren, de planten en het hele ecosysteem - mogelijk niet opgewassen zijn tegen deze schrikbarend toegenomen elektromagnetische vervuiling. Onder druk van financieel voordeel voor velen, waaronder de overheden, worden eenzijdige wetenschappelijke opvattingen in stand gehouden en "wordt de straling beschermd tegen de Nederlandse burgers en niet andersom". Mocht u toch mobiel willen bellen zoek dan de stralingsarmste telefoon op in het boekje.

Voor meer informatie en /of reacties op dit boek en andere artikelen van Teule verwijzen wij u naar de volgende adressen:

Ing. J.G. van Gils
Springerstraat 28
3067 CN Rotterdam
Tel: 010-4212184
E mail: jvangils@zonnet.nl

Gerrit Teule
Buitenweg 26
8414 MA Nieuwe Horne
Tel.: 0513-542 481
E-mail: teuleger@wxs.nl

PRO-GAMMAatjes

- De **STUDIEGROEP TEILHARD DE CHARDIN** komt **iedere tweede zaterdag** van de maand bijeen in Leiden **van 13.30 tot rond 16.30 uur**, en wel ten huize van Elly Kasper-Kruse, Koggewal 5. Het adres is te bereiken vanaf station Leiden met buslijn 45, uitstappen bij de IJsselmeerlaan. Hebt u als lezer(es) van *GAMMA* belangstelling laat dit dan weten aan de secretaris van de groep, mevr. Nike van der Wenden-Böck, tel. 070-3475173. De eerstvolgende bijeenkomsten zijn op 10 maart en op 14 april. Op 10 maart wordt gelezen uit Teilhard de Chardin 'Het Goddelijk Milieu' - Spectrumuitgave blz. 51-61 en 124-127.
- De **Bibliotheek Teilhard de Chardin** is een uitgave van Het Spectrum in 23 deeltjes. Ze is alleen nog antiquarisch verkrijgbaar. Bij de Stichting zijn naast deze reeks ook vele andere boeken van en over Teilhard te leen (tegen portokosten). Schenkingen van boeken en tijdschriften van of over TdC (in alle talen) ter uitbreiding van onze Stichtingsbibliotheek zijn altijd welkom. Het is ook mogelijk boeken bij onze Stichting te kopen. U vindt ons adres in het colofon.
- De **website** van de **Stichting Teilhard de Chardin** is de moeite van een bezoek waard. U vindt er naast een biografie en bibliografie, enz. van Teilhard informatie over cursussen filosofie e.dgl. Bovendien kunt u nu al ruim 135 artikelen uit eerder verschenen nummers van *GAMMA* downloaden. Een zoekmachine om uw keuze uit de diverse jaargangen te vergemakkelijken is in ontwikkeling. Er wordt ruim aandacht besteed aan denkers als Max Wildiers, Alfred North Whitehead, Carl Gustav Jung, Ulrich Libbrecht en Sjoerd Bonting die in hun evolutionaire werk aan Teilhard verwant zijn. Boeken als *Het christendom in evolutie*, die door onze Stichting worden uitgegeven, kunt u gratis in enkele minuten in uw eigen computer laden. De website heeft een Engelse, een Duitse en een Russische versie en wordt regelmatig aangevuld en bijgewerkt. U vindt haar onder het adres: <http://www.teilharddechardin.nl/>
- De **redactie van GAMMA** ontvangt graag uw kopij, de schrijvers ontvangen graag uw reacties op hun artikelen. Het blad wil namelijk een 'forum' zijn, d.w.z. een mogelijkheid bieden voor discussie. De Stichting Teilhard de Chardin stelt het daartoe beschikbaar van allen die willen werken aan een beter begrip voor elkaar, m.n. op het gebied van wetenschap en religie. Er is een grote behoefte aan mensen die zich daarvoor willen inzetten. Wij hebben het secretariaat op ons genomen van **'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'**. Met een bijdrage van f 100,- p.j. wordt u hiervan lid, steunt u ons streven en ontvangt u naast *GAMMA* een uitnodiging voor onze bijeenkomsten.